

วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑ มกราคม-เมษายน ๒๕๕๑

บทความวิจัย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

งานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง

สิทธิ บุตรอินทร์ ปรีชา บุญศรีตัน สุพัฒน์ ไตรวิจิตรชัยกุล

บทนำ

การสร้างและพัฒนาประเทศชาติสู่ความเจริญรุ่งเรืองที่เป็นบูรณาการได้ทั้งทางด้านวัตถุ และทางด้านจิตใจ ตามสมัยนิยมที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น เครื่องมือสำคัญยิ่งยอมนับกันตั้งแต่อดีตจนปัจจุบันคือการศึกษา อันหมายถึงการปลูกฝัง การอบรม การฝึกหัด การเลี้ยงดูให้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ ในเรื่องที่ต้องการให้เกิดความรู้ ความเชี่ยวชาญอย่างเป็นระบบและมีกระบวนการ ทิศทาง วิธีการ และวัตถุประสงค์ ในการจัดการศึกษานั้น มักจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับแนวนโยบายของรัฐหรือประเทศชาติว่า จะต้องพัฒนาประเทศชาติไปในทิศทางใด การจัดการศึกษา จะยึดเอานโยบายของรัฐเป็นแนวทางในการให้การศึกษาอบรมแก่ประชากรของชาติ เพราะประชากรของชาตินั้นถือเป็นรากฐานของความเป็นชาติ เอกลักษณะหรือความเป็นชาติที่พึงประสงค์นั้น สามารถวัดได้จากคุณภาพชีวิตของประชาชนในชาติเป็นประการสำคัญ

การศึกษาและการปกครองบริหารนั้น ต้องประสานสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกัน และเกี่ยวข้องกันมาโดยตลอดในประวัติศาสตร์การพัฒนาของมนุษย์ เริ่ม

ตั้งแต่การศึกษาอย่างไม่มีระบบ ที่เป็นการเรียนรู้ตามธรรมชาติด้วยตนเอง และพัฒนาขึ้นจนเป็นการศึกษาอย่างเป็นระบบ แม้ในด้านการปกครองบริหารก็เช่นเดียวกัน

สิ่งสำคัญที่สุดที่ควรตระหนักให้มากในเรื่องการศึกษาและการปกครองบริหารก็คือว่า ลักษณะการจัดการศึกษาและการปกครองบริหารของแต่ละท้องถิ่นแต่ละประเทศนั้น แม้จะคล้ายคลึงกันบ้างแต่จะไม่เหมือนกันและแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับมนุษย์สภาพแวดล้อมและความต้องการของประเทศนั้น การจัดการศึกษาและการปกครองบริหารมักจะสอดคล้องกับความต้องการของประเทศนั้น ๆ เช่น ประเทศที่มุ่งเน้นการพัฒนาด้านอุตสาหกรรม ก็จะเน้นให้การศึกษาด้านอุตสาหกรรม ประเทศที่มุ่งเน้นการพัฒนาด้านวิทยาศาสตร์ ก็จะเน้นให้การศึกษาด้านวิทยาศาสตร์ ประเทศที่มุ่งเน้นการพัฒนาแบบบูรณาการแห่งวัตถุกับจิตใจ ก็เป็นการศึกษาทางวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีกับศาสนาจริยธรรม เป็นต้น การจัดการศึกษาและการปกครองบริหารของแต่ละประเทศจึงมีความแตกต่างกันและความหลากหลายแนวคิดและทฤษฎี

ข้อควรตระหนักและสำเหนียกเอาไว้ก็คือ การศึกษา และการปกครองบริหารของประเทศหนึ่ง อาจจะเหมาะสมหรือไม่เหมาะสมกับอีกประเทศหนึ่ง การที่จะพัฒนาประเทศของตน โดยลอกเอาแนวความคิด หรือทฤษฎีการศึกษาและการปกครองบริหารของอีกประเทศหนึ่งมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนา จึงเป็นเรื่องที่อันตรายมากและเป็นสิ่งที่ต้องทบทวนพิจารณาให้ถ่องแท้ เพราะอาจจะเป็นการทำลายความเป็นประเทศของตนหรือสูญเสียเอกลักษณ์ของประเทศไป โดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ความเคลื่อนย้ายไหลบ่าของประชากรจากชนบทสู่เมือง จากเมืองสู่ชนบทประเทศ เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นผลของการจัดการศึกษาและการปกครองบริหารที่ไม่สอดคล้องกับท้องถิ่นและประเทศอย่างชัดเจน เพราะเมื่อจบการศึกษาในระดับหนึ่งแล้ว การศึกษานั้นเป็นเหตุให้เกิดการแยกและนำผู้จบการศึกษาออกจากท้องถิ่นที่อยู่ของตัว เพราะเหตุการศึกษาที่ได้รับนั้น ไม่ได้เอื้อให้คนดำเนินชีวิตอยู่ในถิ่นฐานของตนได้ จึงจำเป็นต้องโยกย้ายเคลื่อนสู่ถิ่นหนึ่งที่เอื้อต่อการใช้ความรู้ที่ได้ ยิ่งถ้าการศึกษาเป็นความแปลกแยกในความเป็นบูรณาการแห่งความเป็นมนุษย์ระหว่างความเจริญทางกายภาพกับความเจริญทางจิตใจ และระหว่างคุณค่าทางวัตถุกับคุณค่าทางจิตใจยิ่งเป็นอันตรายอย่างใหญ่หลวงแก่มวลมนุษย์

ระหว่างสมัยรัชกาลที่ 4-5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ของไทย เป็นช่วงเวลาที่โลกกำลังอยู่ในยุคของการปฏิวัติสังคม การศึกษา การเมือง วัฒนธรรม เศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมและการศาสนา จริยธรรม ถือเป็นยุคที่เกิดความผันผวนและเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่งของโลกมนุษย์ ภายใต้พลังความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ความสำเร็จทางอุตสาหกรรมการคมนาคม เป็นแนวทางอันดับแรกได้

นำไปสู่การสำรวจโลกใหม่ แผ่นดินใหม่ และทรัพยากรใหม่ ๆ อย่างกว้างขวางที่ไม่เคยมีมาก่อน ก่อให้เกิดการบริโภคเกินพอดีที่เรียกว่า “บริโภคนิยม” ไม่ยึดหลัก ‘มัชฌิมนิยม’ จึงได้แย่งชิงทรัพยากรและผลประโยชน์กันอย่างร้ายแรงด้วยการแสวงหาวัตถุดิบมาสร้างผลผลิตสนองความต้องการของตนได้ทวีความรุนแรงขึ้นเป็นลำดับ ก่อให้เกิดลัทธิที่เรียกว่า “อาณานิคมนิยม” ยังผลกระทบต่อประเทศใหญ่น้อยอย่างถ้วนทั่วในโลก

ประเทศไทยหรือที่เรียกกันในยุคนั้นว่า “สยาม” ซึ่งมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติเป็นประเทศหนึ่งที่ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงทางการศึกษา สังคม การเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมศาสนาและอื่น ๆ ไม่แตกต่างอะไรจากหลาย ๆ ประเทศ เมื่อถึงคราวพบกับความ เปลี่ยนแปลงเช่นนั้น ประเทศไทยได้มีกฎนโยบายต่อวิกฤตการณ์ 2 ลักษณะคู่กันคือ ลักษณะที่หนึ่ง ถือพระพุทธศาสนาเป็นฐานและแนวทางในการจัดการกับวิกฤตการณ์นี้ โดยพยายามปรับทุกอย่างและทุกเรื่องสู่ทางสายกลาง ซึ่งถือเป็นแก่นแห่งภูมิปัญญาไทย และเอกลักษณ์ไทย เพื่อรักษาความเป็นไทยเอาไว้ให้ได้ก่อน ลักษณะที่สอง การเร่งพัฒนาศักยภาพและคุณภาพของคนไทยให้เข้มแข็งเป็นอันดับแรก โดยอาศัยการศึกษาเป็นแนวทางเบื้องต้นในการป้องกันและพัฒนาชาติบ้านเมือง ให้ก้าวหน้าในระยะยาวทัดเทียมกับอารยประเทศ ด้วยการส่งกุลบุตรไทยจำนวนหนึ่งไปศึกษาต่อยังประเทศทางตะวันตก

เคียงคู่กับความตื่นตัวด้านการศึกษาและการปกครองทางคติโลก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้เข้ามามีคุณูปการต่อการปกป้องคุ้มครองแลพัฒนาชาติบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาในฐานะเป็นมิ่งมอมอันยิ่งใหญ่ผู้หนึ่งของชาติ ได้ทรงเป็นกำลังสำคัญยิ่งในการปฏิรูป

การศึกษาทางคัมภีร์โลกและทางคัมภีร์ธรรมควบคู่กันไป ทั้ง ได้มีพระดำริริเริ่มในการปฏิรูปการปกครองบริหารของ คณะสงฆ์ไทยแบบใหม่ ทรงจัดตั้งสถาบันการศึกษาขึ้น ให้ชื่อว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งต่อมาได้รับการ สถาปนาเป็นมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ในวัด บวรนิเวศวิหาร เพื่อดำเนินการให้การศึกษาพระปริยัติ ธรรมควบคู่กับการศึกษาวิชาการระดับสูงสมัยใหม่แก่ พระ-สงฆ์ และกุลบุตรไทย เฉพาะอย่างยิ่งใน การศึกษาของพระสงฆ์นั้น ทรงวางระบบการศึกษา จัดการศึกษาและทรงสร้างหลักสูตรนักธรรม ทรง ปรับปรุงหลักสูตรบาลี และทรงนำวิชาการชั้นสูงที่เป็น ของชาติภูมิและของต่างประเทศมาสอนให้สอดคล้อง กับสถานการณ์ในขณะนั้นและต่อไปในอนาคตด้วย พร้อม ๆ กับได้ขยายการศึกษาทั้งคัมภีร์ธรรมและคัมภีร์โลก สู่หัวเมืองทั่วราชอาณาจักร โดยมีมหามกุฏราช- วิทยาลัยนั้นเป็นศูนย์กลาง ทรงจัดการเรียนการสอน แบบใหม่คู่กับมหาธาตุวิทยาลัย ซึ่งต่อมาเรียกว่า มหา จุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ภายหลังได้รับการสถาปนา เป็นมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ที่วัด มหาธาตุ พระองค์ได้จัดให้มีการสอบความรู้ทุกปี จัดให้ มีการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกนักธรรมคู่กับ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีแผนใหม่ ทรงรับ สันของพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเป็นผู้ริเริ่ม และ อำนวยการจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองทั่ว ราชอาณาจักร ทรงนิพนธ์ตำราเพื่อใช้ในการเรียนการ สอนทุกชั้นเรียน ระบบการศึกษาและหลักสูตรที่ พระองค์ดำริและดำเนินการบุกเบิกเอาไว้แล้ว ยังคงถือ ปฏิบัติสืบทอดกันมาจนปัจจุบัน

ในขณะที่เจ้านายและเชื้อพระวงศ์ส่วนหนึ่งไปศึกษา เล่าเรียนวิชาการสาขาต่างๆ ทางคัมภีร์โลก เพื่อเรียนรู้ “ฝรั่งโดยนัยให้รู้เขา” จากประเทศตะวันตก พระองค์

ทรงถือ “การรู้เราเองก่อน” เป็นเบื้องต้น จึงทรง วางรากฐานทางการศึกษาให้กุลบุตรไทยตามแผนการ ศึกษาใหม่ด้วยหลักปรัชญาและแนวคิดแบบไทย เรียกว่า “มัชฌิมนิยม” ซึ่งมีรากฐานมาจาก ‘มัชฌิมาปฏิปทา’ ในพระพุทธศาสนา ให้สัมพันธ์กับ การศึกษาแบบตะวันตกที่ได้ทรงเลือกสรรแล้วสู่การ วางการศึกษาไทยให้เป็นระบบสายกลาง ได้สมดุล ระหว่างคัมภีร์ธรรมกับคัมภีร์โลก โดยให้ถือเอาความถูกต้อง คึงามทางศีลธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ซึ่งเป็นรากฐานของสังคมไทยและวัฒนธรรมไทยมาโดย ตลอด เพราะทรงตระหนักดีถึงความแตกต่างทาง ความคิด วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของแต่ละชุมชนและ แต่ละประเทศ จึงทรงเลือกใช้นโยบายในการจัด การศึกษาทั้งการศึกษาแนวใหม่ผสมผสานไปกับแนว การศึกษาที่มีอยู่เดิม ที่สอดคล้องกับสภาพเป็นอยู่ของ ชาวไทย โดยไม่ทิ้งของเก่าบางส่วนที่มีอยู่และไม่ปฏิเสธ ของใหม่บางส่วนที่เข้ามา แม้ในเรื่องการปกครอง บริหารคณะสงฆ์ ทรงอาศัยพระดำริของพระองค์ ผสมผสานกับการคณะสงฆ์แบบเดิมที่ทรงได้วิเคราะห์ เลือกเฟ้นแล้วจัดระเบียบการปกครองบริหาร ภายใต้ พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121=พ.ศ.2445 ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม กฎหมายแผ่นดิน และพระธรรมวินัย

สมเด็จพระเจ้าผู้ทรงไว้ซึ่งพระอัจฉริยภาพและพระปรีชา ญาณอันกว้างไกล ลุ่มลึก และทรงมีคุณูปการต่อ การศึกษาของชาติ และของคณะสงฆ์รวมถึงการ ปกครองบริหารของคณะสงฆ์ ตลอดจนการพระ ศาสนาอย่างมากมายดังกล่าวจึงเห็นควรศึกษาวิจัย แนวพระดำริและผลงานของพระองค์อย่างเป็นระบบใน เชิงลำดับแนวพระดำริทางการศึกษาโยงสู่ลำดับแนว พระดำริทางการปกครองบริหารต่อไป

ภาคที่ ๑ พระประวัติ

สภาพสังคมไทยในรัชกาลที่ 4-5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น เป็นช่วงเวลาของการพัฒนา ปรับปรุงประเทศชาติหวังให้มีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมนานาประเทศในทุกด้าน เช่น การจัดการปกครอง การศึกษา การต่างประเทศ เป็นต้น กล่าวได้ว่า ในยุคนั้น ประเทศสยามได้รับอิทธิพลจากประเทศตะวันตกเกือบทุกด้านรวมถึงความคิดความเชื่อด้วย และประชาชนในประเทศสยามเองก็ค่อยๆ เห็นคิเห็นงามว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นตัวแทนของความเจริญก้าวหน้า แม้จะรู้และเข้าใจว่า นั่นเป็นการพัฒนาและการเจริญทางด้านวัตถุก็ตาม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้ทรงมีรัฐประศาสน์นโยบายที่จะพัฒนาประเทศสยามให้เทียมทันนานาประเทศ แต่เพราะมีเวลาน้อยยังไม่ได้ดำเนินการให้สำเร็จครบถ้วนตามพระบรมราโชบาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงดำเนินสืบต่อพระบรมราโชบายของพระบรมราชชนกนั้น และทรงมีพระราชดำริกว้างขวางออกไปอีก จนสำเร็จเป็นความเจริญรุ่งเรืองของประเทศชาติเป็นที่ประจักษ์ในหลาย ๆ ด้าน เช่น การตั้งกระทรวง ทบวง กรม ตามที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน ทรงปรับปรุงกฎหมายทั้งทางบ้านเมืองและทางคณะสงฆ์ ทรงปรับปรุงการศึกษาของชาติให้แพร่หลายแก่ประชาชนพลเมือง ทรงส่งเสริมความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอก เช่น การค้าขายกับชาวต่างประเทศและการทูต ทรงส่งเสริมการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยและการศึกษาของคณะสงฆ์และอื่น ๆ อีกอนกประการ ^๑

^๑ ขึ้น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ๓/2514 หน้า 3 ในคำปรารภ โดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเป็นพระองค์หนึ่งที่ทรงร่วมสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้แก่ประเทศสยามในสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในด้านการศึกษาทั้งทางการศึกษาของคณะสงฆ์และการศึกษาของชาติ เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงดำเนินการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยใน ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) ในพระบรมราชานุญาตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงนำวิธีการและวิชาการแบบใหม่เข้ามาทดลองสอนและสอบในมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นการแรกเริ่ม^๒ และได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างดี ต่อจากนั้นก็ได้ทรงนำวิธีการและแบบอย่างต่างๆ ที่ใช้เป็นผลสำเร็จเป็นอย่างดีในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น มาเลือกใช้และปรับปรุงให้เหมาะสมในการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์และจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองเพื่อสนองพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการพัฒนาประเทศชาติที่ถือการศึกษาเป็นรากฐานให้ขยายออกไปทั่วพระราชอาณาจักร โดยให้วัดซึ่งเป็นแหล่งศึกษาของกุลบุตรมาแต่โบราณ เป็นที่ตั้งโรงเรียนสอนเด็กตามแบบและหลักสูตรที่ปรับปรุงขึ้นใหม่ให้เป็นแบบเดียวกัน ตามที่สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงถวายคำปรึกษา ร่วมกับปราชญ์อื่นๆ สมเด็จพระเจ้า จึงทรงรับภาระตามพระราชประสงค์ ในเรื่องการศึกษาของชาติใน หัวเมือง ทั้งนี้เพื่อให้ภารกิจบรรลุผล ทรงใช้มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นสถาบันฝึกอบรมพระภิกษุทั้งใน กรุงเทพฯ และจากหัวเมือง เพื่อให้เป็นครูออกไปสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ ในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักร จากนั้นพระองค์ทรงจัดการศึกษาคณะสงฆ์สืบจากความสำเร็จในมหามกุฏราชวิทยาลัย ขยายผลสู่

^๒ อ้างแล้ว เรื่องเดียวกัน หน้า 3 - 4

การศึกษาบาลีและนักธรรมกระจายทั่วสังฆมณฑลสืบทอดมาจนปัจจุบัน ^๓

ด้านการคณะสงฆ์ พระองค์ได้ทรงจัดการปกครองบริหารคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ทรงจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองโดยอาศัยความร่วมมือของผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่างๆทั่วพระราชอาณาจักร จึงได้มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121=พ.ศ. 2445 ขึ้นเป็นครั้งแรกให้เกิดความเข้มแข็งสามัคคีเป็นเอกภาพในคณะสงฆ์ไทย ให้คณะสงฆ์ไทยเป็นตัวของตัวเองในการปกครองบริหารกันเองควบคู่กับการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรทั่วสังฆมณฑลตามพระราชบัญญัตินี้ได้จัดแบ่งส่วนการปกครองบริหารเป็นส่วนกลางและส่วนภูมิภาค มีมหาเถรสมาคม เจ้าคณะตามลำดับชั้นจนถึงเจ้าอาวาสปกครองบังคับบัญชากันเป็นชั้นๆ ตามลำดับ พระองค์ประทับเป็นประธานในมหาเถรสมาคม ส่งผลให้พระสงฆ์ตั้งแต่สมัยของพระองค์ได้มีอำนาจการปกครองกันเอง ชำระเรื่องอาชญากรรมคือความไม่ดีไม่งามหลายอย่างออกจากการพระศาสนา ยังการปกครองบริหารคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยมีระบบและเข้มแข็งขึ้น ^๔

สมเด็จพระเจ้าทรงมีพระปรีชาสามารถบำเพ็ญประโยชน์ที่เป็นคุณูปการแก่ประเทศชาติและ พระศาสนา ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อความเจริญวัฒนาถาวรของศาสนจักรและราชอาณาจักรโดยแท้ สมกับเป็นปูชนียบุคคลของชาติไทย ผู้ที่อนุชนจะพึงเคารพบูชาและถือเป็นเนติแบบอย่างในการพัฒนาคุณภาพชีวิต เพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาติ จึง

ควรอย่างยิ่งที่จะศึกษาถึงพระประวัติ พระกรณียกิจ และผลงานของพระองค์ท่าน ผู้ “ปรีชาญาณแห่งสยาม” พระผู้ทรงไว้ซึ่งคุณูปการแก่ประเทศชาติและพระศาสนาพระองค์นั้น เพื่อให้เป็นองค์ความรู้และถือเป็นแบบอย่างในการบำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาติ สำหรับอนุชนลูกไทยหลานไทยสืบไป

ประสูติและทรงพระเยาว์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระโอรสองค์ที่ 47 ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ในพระบรมราชจักรีวงศ์ และเป็นพระโอรสองค์ที่ 4 ในเจ้าจอมมารดาแพ พระสนมเอกในรัชกาลที่ 4 ทรงประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี ที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2403 เดือน 5 แรม 7 ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช 1221 ณ ตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มุขหลัง (ท้องพระโรงหลัง) ในพระบรมมหาราชวัง ได้รับพระราชทาน พระนามว่า “พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ” เพราะในขณะที่เกิดปรากฏการณ์ทางธรรมชาติคือ อากาศที่กำลังสว่างไสวนั้นอยู่ก็มีเมฆตั้งขึ้น เกิดฝนตกใหญ่ จนน้ำฝนซังนองซาลาดำหนัก เช่นนี้ถือว่าเป็นนิมิตที่คล้ายกับครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จพระทัย ณ คงไม้ราชายณะและเกิดฝนตกพรำตลอด 7 วัน พระยานาคชื่อมุจลินท์ เอาขนคายมาเวียนรอบพระพุทธองค์และแผ่พังพานเหนือพระเศียรเพื่อมิให้ฝนตกถูกพระพุทธองค์ พอฝนหายแล้วจึงคลายขนคาย จ้างกายเป็นมานพหนุ่มเข้ามาเย็นเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถือเอานิมิตดังกล่าว ชานพระนามนั้นให้กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส คำว่ามนุษยนาคมานพ นั้น มีคำแปลเป็นสองความหมายตามที่พระองค์ได้ทรงอธิบายไว้คือ 1) หนุ่มน้อยนาค

^๓ อ้างแล้ว เรื่องเดียวกัน หน้า 5

^๔ อ้างแล้ว เรื่องเดียวกัน หน้า 10-11

จำแลงเป็นคน 2) คนผู้เป็นนาคในมนุษย์ พอประสูติได้ 1 ปี เจ้าจอมมารดาแพก็ถึงแก่กรรม พระองค์เล่าว่าทรงจำใบหน้าของเจ้าจอมมารดาแพของพระองค์ไม่ได้^๕

จากการที่ทรงถือเอานิมิตตามพุทธประวัติในการขนานพระนามนั้น ทำให้เห็นว่า พระองค์ได้มีความเกี่ยวพันกับพระพุทธศาสนาตั้งแต่แรกประสูติแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระบรมราชชนกในพระองค์ท่านก็ทรงเคยผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนามาก่อน แม้ทรงลาผนวชขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระราชบิดาแล้ว ก็ทรงหมั่นอบรมสั่งสอนสมเด็จพระเจ้า ในทางพระพุทธศาสนาให้มิ พระอุปนิสัยแต่ทรงพระเยาว์แล้ว พระอุปนิสัยเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ก็ทรงพอพระทัยในการเล่นแบบพระภิกษุ เช่น การครองผ้า การบิณฑบาต การฉัน การอนุโมทนา และการแสดงธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระองค์มีตาลปัตรแนกสำหรับพระราชอาคันตุกะ ที่พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาทำ ผู้นับเป็นพระญาติชั้นตาได้ทำถวายพระองค์^๖ พระอุปนิสัยอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระลักษณะโน้มสู่การบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา คือ เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงผนวชเป็นสามเณร พระองค์ได้รับอนุญาตให้ไปอยู่ด้วยที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงดีพระทัยมากและทรงชอบในการที่ได้มาอยู่วัดเป็นศิษย์วัด เพราะมีอิสระในการเป็นอยู่พระองค์ตรัสเล่าเชิงเปรียบเทียบว่า เป็นเหมือนปลาที่เคยอยู่ในน้ำตื่นแล้ว

ได้ออกมากแหวกว่ายในน้ำลึก ทำให้ได้พบและคุ้นเคยกับพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ ได้เรียนรู้ธรรมาศรมีทั้งดีทั้งเลว และมีโอกาสได้ตามเสด็จกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ไปในที่ต่าง ๆ ได้บ่อยกว่าอยู่ในวัง^๗

ลักษณะพระอุปนิสัยพอพระทัยในการเล่นแบบพระภิกษุที่ดี การได้รับการขนานพระนามตามนิมิตในประวัติของพระพุทธเจ้าที่ดี พระอุปนิสัยที่ชอบการอยู่วัดที่ดี สามารถกล่าวได้ว่าเป็นบุพนิมิตบ่งบอกถึงการในอนาคตว่า พระองค์จะเป็นผู้ที่มีพระกรณียกิจที่เป็นกำลังสำคัญ ยิ่งใหญ่ของพระพุทธศาสนาและมีพระคุณูปการแก่พระพุทธศาสนารวมทั้งประชาชนที่เป็นพุทธบริษัทและประเทศชาติ พอพระองค์มีพระชนมายุได้ 8 พระชันษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบรมราชชนก ทรงเสด็จสวรรคต ตรงกับวันพฤหัสบดี ที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ปีมะโรง การสวรรคตของพระราชบิดาสร้างความโศกเศร้าแก่พระองค์ไม่มากนักเพราะยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่ก็ทรงมีความรู้สึกเศร้าโศกอยู่เป็นธรรมดา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ 4 ซึ่งในตอนนั้นยังคงมีพระชนมายุเพียง 16 ปี ในช่วงนี้ถึงพระชนมายุ 21 ปี สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา ศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อมาเมื่อมีพระชนมายุได้ 21 ปี หลังจากทรงอุปสมบทแล้ว จึงได้ทรงราชการบริหารประเทศชาติได้อย่างเต็มที่^๘ ในระยะเวลาการเปลี่ยนแปลงและผองถ่ายอำนาจการปกครองประเทศนี้เอง เป็นช่วงเวลาที่วิกฤติและมีผลกระทบต่อพระองค์มากดังที่ทรงตรัสเล่าว่า “...คนผู้เคยนับถือและฝากตัว

^๕ พระประวัติตรัสเล่า พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ดูตำนานวัดบวรนิเวศ วิหารประกอบในบทนี้) ใน พระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดย ชื่น ยอดเสรี. : มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ ; 3/2514 หน้า 1 - 3

^๖ พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 5

^๗ พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 9

^๘ พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 10

ก็จิตจางไป คนที่เราไม่เคยเกรง ก็ต้องเกรง ส่วนลากก็น่าจะเป็นตามกัน แต่เรายังเป็นเด็กไม่ได้รู้ไปถึง แต่ยังเป็นโชคของพวกเราามากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ถ้าการนี้กลับกลายเป็นอย่างอื่นไปจะชั่วร้ายกว่านี้เสียอีก ครั้นนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่กำลังทรงพระประชวร.... ถ้าพลาคพลั้งลงในเวลานั้น การณ์ภายหน้าจักเป็นอย่างไร ไม่พักต้องหาโทษพยากรณ์ก็อาจรู้”^๙ จากข้อความตรัสเล่าข้างต้นนี้ ทำให้เห็นว่า พระองค์ทรงพยายามที่จะบอกถึงเหตุการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นว่า มีการแบ่งแยก “อำนาจเก่ากับอำนาจใหม่” เป็นฝักฝ่ายเพื่อช่วงชิงอำนาจความเป็นใหญ่อยู่ในที่ แม้กระนั้นก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติสืบราชสันตติวงศ์แล้ว พระองค์ก็ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ได้รับการฝึกหัดอบรมและการศึกษาทั้งทางคดีโลกและทางคดียุทธศาสตร์ โดยสมควรแก่ชาติศักราชตามยุคสมัย เช่นเดียวกับพระเจ้าแผ่นดินองค์อื่น ๆ^{๑๐}

การศึกษาและทรงผนวช

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงได้รับการศึกษาเป็นครั้งแรกกับคุณครูนก ซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่า คุณยายนก ในการศึกษาขั้นต้นนี้ เป็นการศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทย คือ ให้อ่านและจำตัวอักษรไทย คือ ก ข เป็นต้น การศึกษาเป็นแต่เพียงการอ่านเท่านั้น ยังไม่ได้หัดเขียน ความรู้ที่ได้จากการศึกษาขั้นต้นนี้ยังไม่มากนักเพราะพระองค์ยังทรงพระเยาว์มาก พระองค์เองก็จำไม่ได้ว่าอายุช่วงนั้น

ประมาณเท่าไร “แต่สิ่งที่พระองค์ได้รับจากการศึกษาครั้งนี้ กลับเป็นคุณสมบัติของความเป็นครูของคุณครูนก คือ การรู้จักสมัครใจทำตามคำของครูโดยไม่ต้องเคี่ยวเข็ญ เป็นคนอ่านหนังสือง่ายด้วยเคารพในความเป็นครู และเทคนิควิธีในการสอนที่ทำให้สนใจในการเล่าเรียน เพราะข้อที่คุณครูนกนั้นเป็นครูใจดี มีอภัยภัยเยือกเย็น ไม่ดุ น่ารักน่านับถือ เป็นผู้มิตต์ยังไม่กลับคำให้เสียความวางใจ”^{๑๑}

เมื่อพระชนมายุได้ 7 ปี ทรงเริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิต การทรงเรียนหนังสือขอมแท้จริงก็เพื่อจะสามารถอ่านภาษามคธได้ และพระองค์ได้เรียนภาษามคธตั้งแต่พระชนมายุเยาว์วัย ช่วงนี้ และทรงเล่าเรียนอรรถกถาธรรมบท เพราะคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยนั้นโดยเฉพาะที่เป็นภาษามคธนั้น ยังคงใช้อักษรขอมในการจารึก ตลอดถึงตำราเรียนที่เขียนและจารึกด้วยอักษรขอมลงในใบลานและกระดาษข่อย เช่นนี้ การที่จะเรียนภาษามคธที่ดี อ่านตำราเรียนที่ดี ต้องมีความรู้หนังสือขอมก่อน ดังข้อความที่พระองค์ตรัสเล่าว่า “...ได้เริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งยังเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิตที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์...อันที่จริงเรียนนมคธภาษา แต่ต้องเรียนตั้งแต่อ่านหนังสือขอมที่เป็นเครื่องใช้เขียนและจากตำราเรียน...”^{๑๒} ผลการเรียนในครั้งนี้ พระองค์ได้ทรงตรัสประเมินไว้ว่า “...เรียนถึงแปลอรรถกถาธรรมบท บัณฑิตหลายคน พอเข้าใจตามท้องเรื่องได้เมื่ออาจารย์สอนให้แปลแล้ว แต่ยังผสมเอาความเองไม่ได้ ความรู้

^๙ พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 10

^{๑๐} ชื่น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส อ้างแล้ว หน้า 7

^{๑๑} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 5

^{๑๒} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 6

ที่ได้ในการเรียนนี้ คือ อ่านหนังสือขอมออก รู้จักศัพท์มคธขึ้นบ้าง ทำให้เข้าใจภาษาไทยกว้างออกไป” ^{๑๓}

ในเวลาต่อมา พระองค์เล็งเห็นว่า การที่จะศึกษาพระธรรมวินัยให้เข้าใจมากยิ่งขึ้น จะต้องมีความรู้ภาษามคธเป็นอย่างดี เพื่อจะได้อ่านพระไตรปิฎกด้วยพระองค์เอง จึงทรงเรียนภาษามคธเพิ่มเติมกับพระปริยัติธรรมธาดา (ช่วง) โดยทรงเรียนมูลกัจจายน-ปกรณ์ ทรงใช้เวลา 10 เดือน จึงจบ ซึ่งถือว่าเป็นการเรียนอย่างรวดเร็วเพราะตามปกติจะใช้เวลาเรียนประมาณสองปีในที่สุดทรงมีความเชี่ยวชาญภาษามคธและมีความรอบรู้ลุ่มลึกแตกฉานมคธภาษายกที่จะหาผู้ทัดเทียมได้ทรง สร้างพระไตรปิฎกขึ้น โดยมีกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์อธิบดีกรมราชบัณฑิตรับเป็นธุระดำเนินการ ^{๑๔} เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ในพรรษาที่ 2 เสด็จจำพรรษาที่วัดมกุฏกษัตริยาราม พระจันทร์โคจรคูน (จันทร์วงสี่) ฝากพระองค์ให้เรียนภาษามคธต่อกับเจ้าคุณพระพรหมมุนี (กิตติสวโร) ทรงศึกษามังคลัตถที่ปนี พระองค์มีพระวิริยะอุตสาหะในการเล่าเรียนภาษามคธ จนสามารถสอบด้วยการแปลต่อหน้าพระที่นั่งพร้อมทั้งเจ้านายทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ถึงเปรียญธรรม 5 ประโยค ^{๑๕} โดยมีพระประสงค์ไม่ล้าพระบรมราชชนก ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสต่างประเทศ แต่พระองค์ไม่ได้ตามเสด็จ พระองค์จึงเสด็จกลับไปอยู่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวรเสถียรสุตาเป็นครั้งคราว ในโอกาสนี้

ได้ทรงเรียนหนังสือไทย หัดอ่านโคลงและกลบทต่าง ๆ เรียนเลขไทย เรียนฤกษ์ฤกษ์กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวรเสถียรสุตา ซึ่งทรงเชี่ยวชาญในวิชาประเภทนี้ ^{๑๖}

พ.ศ. 2411 พระองค์ทรงได้รับพระบรมราชานุญาตให้ไปอยู่ประทับวัดบวรนิเวศวิหารกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งผนวชเป็นสามเณรอยู่นั้น ก็ได้มีโอกาสเรียนพระปริยัติธรรมโดยมีหลวงศรีวรโฆหาร ต่อมาเป็นพระปริยัติธรรมธาดา (ช่วง) เป็นผู้สอน พระองค์ได้เรียนร่วมกับพระภิกษุสามเณรในวัดบวรนิเวศวิหาร ^{๑๗} ในขณะนั้น พระองค์มีพระชนมายุได้ 8 ปี การเรียนครั้งนี้ถือว่าเป็นการเรียนเพิ่มเติมหลังจากที่ทรงหยุดการศึกษาไประยะหนึ่ง นับว่าทรงได้ศึกษาถึงหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จุดนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเข้าสู่พระพุทธศาสนาอย่างเป็นทางการเป็นผล เป็นการหล่อหลอมพระอุปนิสัยกล้าแข็งยิ่งขึ้นให้หมอบไปในกรณณพ สภา แวดล้อมที่พระองค์ทรงได้รับนั้นเอื้ออำนวยต่อการผนวชยิ่ง ^{๑๘} ในการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยส่วนใหญ่พระองค์จะทรงศึกษาด้วยพระองค์เองได้รับการฟังและการสั่งสอนจากเสด็จพระอุปัชฌาย์บ้าง ทรงศึกษาอย่างพิถีพิถันและเลือกสรรถือเอาสาระที่เป็นประโยชน์ไม่ได้ทรงเชื่ออย่างมง่าย ในคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ทั้งที่จารึกไว้ในภาษามคธและภาษาอื่น ^{๑๙}

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถวริมประตูพินามชัยศรีด้านขวามือหน้าออก โดยมีนายพราน-

^{๑๓} พระประวัติไตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 7

^{๑๔} พระประวัติไตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 36

^{๑๕} พระประวัติไตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 68 - 69

^{๑๖} ขึ้น ยอดเศรณี : พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส อ้างแล้ว หน้า 7

^{๑๗} พระประวัติไตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 9

^{๑๘} ขึ้น ยอดเศรณี อ้างแล้ว หน้า 4

^{๑๙} พระประวัติไตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 34

ลิส ยอช แพตเตอร์สัน เป็นครูผู้สอนมีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เมื่อครั้งยังเป็นนายราชานันต์ยานุภาพว่าที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์เป็นผู้ ดูแลตารางสอนมีดังนี้คือ เวลาเช้าจัดสอนเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้า ส่วนเวลาบ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก ตอนนั้นพระองค์มีพระชนมายุราว 12 ปี ก็ได้มีโอกาสเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนนี้ตั้งแต่แรกเปิดโรงเรียน จนมีความรู้ความชำนาญในภาษาอังกฤษอยู่ในขั้นดี สามารถทรงพระอักษรเป็นภาษาอังกฤษตรีศเป็นภาษาอังกฤษและแต่งภาษาอังกฤษได้ ทรงพระอักษรเป็นจดหมายถึงเจ้านายที่ทรงศึกษาอยู่ด้วยกันได้ สามารถแปลเรื่องราวของฝรั่งได้จับบันทึกเรื่องต่าง ๆ เป็นภาษาอังกฤษได้ และพัฒนาการขึ้นตามพระชนมายุ จนถึงขั้นทรงแต่งจดหมายเหตุนายการที่ ได้รับพระราชทานพระราชดำริสแนะนำในทางราชการโดยลำดับ ^{๒๐}

แม้หลังจากทรงลาผนวชจากสามเณรแล้ว ก็ยังได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับครูแพตเตอร์สันอีก หากแต่เป็นการเรียนส่วนพระองค์ ทรงเรียนพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ในการเรียนครั้งนี้ ทรงเรียนที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ^{๒๑} ความรู้ที่ได้จากการเรียนตำราเรียนของฝรั่งและการสอนเป็นภาษาอังกฤษนี้ ได้เป็นประโยชน์ในภายหลัง เพราะพระองค์ทรงนำมาประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษาแก่ประเทศชาติ ทรงกล่าวถึงหนังสือเรียนของฝรั่งว่า ดีกว่าหนังสือเรียนที่จัดสำหรับคนไทยในภายหลังเสียอีก โอกาสที่ได้เรียนกับอาจารย์ฝรั่ง พระองค์ถือว่า

เหมาะแก่พระองค์ที่ไม่ได้มีโอกาสไปเรียนต่อในต่างประเทศ ซึ่งการนี้ทำให้พระองค์ได้รับความรู้ทั้งทางพงศาวดารฝรั่ง ตลอดจนถึงเรื่องเหตุการณ์บ้านเมืองและอื่นๆของต่างประเทศเนื่อง ๆ ที่อาจารย์ฝรั่งนำมาสอน และส่งหนังสือตำรามาถวายภายหลังเช่น เยอรมันยัดฝรั่งเศสได้ ราชาริปไตยของฝรั่งเศสล่มสลายกลายเป็นประชาธิปไตย เป็นต้น ยิ่งภายหลังต่อมาที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่เป็นพระประมุขคณะสงฆ์ทั้งในด้านการศึกษาและการปกครอง พระองค์ทรงมีปราชญ์ต่างประเทศหลายคนคอยถวายข้อมูลข่าวสารและวิชาการด้านต่างๆจากต่างประเทศอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ^{๒๒}

นอกจากนี้สมเด็จพระสนใจในด้านดาราศาสตร์ โหราศาสตร์และพยากรณ์ศาสตร์ทรงศึกษาศาสตร์ทั้งสองนั้นกับขุนเทพยากรณ์ (ทัต) ในระหว่างเรียนนั้น ขุนเทพยากรณ์ (ทัต) ถึงแก่กรรม พระองค์จึงทรงไปศึกษากับครูเปียครั้งยังบวชและเป็นพระครูปลัดสุวัฒน-สุตคุณ ที่วัดราชประดิษฐ์ และเสด็จพระอุปัชฌาย์ก็ทรงแนะนำบ้างในด้านพยากรณ์ศาสตร์ ทรงได้ใช้ความรู้โหราศาสตร์โดยทรงช่วยในการชำระปมเก่าถวายเสด็จพระอุปัชฌาย์ ^{๒๓}

สมเด็จพระเจ้า เมื่อทรงพระชนมายุได้ 14 ปี ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันพฤหัสบดี เดือน 9 ขึ้น 14 ค่ำ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช 1235 ตรงกับวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2416 พร้อมกับกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และกรมหมื่นวิจิตรวรณปริชา โดยมีสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่นบวรวัชรังษิสุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ หม่อมเจ้า พระธรรมมุนิสสาตาเป็นผู้

^{๒๐} ขึ้น ยอดเศรณี อ้างแล้ว หน้า 7 - 8

^{๒๑} ขึ้น ยอดเศรณี อ้างแล้ว หน้า 10

^{๒๒} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 15

^{๒๓} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 33 - 34

ประทานสรณะและศีล หลังจากทรงผนวชแล้ว มาอยู่ร่วมกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์และกรมขุนสิริราชสังกาศ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ก่อนแล้วที่วัดบวรนิเวศวิหาร ในพรรษานั้น จึงมีสามเณรที่เป็นเชื้อพระวงศ์ 5 รูปด้วยกัน ^{๒๔} ในขณะที่ทรงผนวชอยู่นั้น ได้รับการอบรมสั่งสอนโดยเสด็จพระอุปัชฌาย์ถึงศีลและวัตรของสามเณรในเวลาค่ำ ประโยชน์ที่ได้จากการผนวชเป็นสามเณรทำให้พระองค์รู้จักฝึกหัดประพฤติปฏิบัติพระองค์ให้กวดขันมากขึ้น ทรงรู้จักเพื่อจะทรงพระองค์เองและรู้จักอ่อนน้อมต่อผู้อื่นตามสถานภาพของแต่ละคน ทรงสำรวจมกิริยามารยาทมากขึ้นกว่าแต่ครั้งยังไม่ได้บวช และที่สำคัญคือ การบวชนั้นจะต้องทำกิจทุกอย่างด้วยตัวเอง เรียนรู้เพื่อรู้จักพึ่งตนเอง เป็นประการสำคัญ เริ่มแต่การครองผ้าขึ้นไป ^{๒๕}

พระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เป็นเวลา 78 วัน ทรงลาสิกขาในวันพฤหัสบดี เดือน 12 ขึ้น 3 ค่ำ ตรงกับวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2416 สาเหตุของการลาสิกขา คือ ทรงเห็นการลาสิกขาของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์และไม่ทรงประสงค์จะฝึกหัดการเทศน์มหาชาติกับพระราชครูมหาริธร เพราะเป็นผู้เข้มงวดกวดขันในการฝึกมากและพระองค์เองก็ทรงเคยฝึกหัดมานานเป็นทำนองกับพระราชครูมหาริธมาครั้งหนึ่งแล้ว แต่วิธีการสอนไม่ตรงกับพระอุปนิสัยของพระองค์ การฝึกหัดเทศน์มหาชาตินั้นถือเป็นประเพณีของเจ้านายผู้ทรงผนวชอยู่จะต้องหัดเทศน์มหาชาติเพื่อถวายตามฤดูกาล ด้วยสาเหตุดังกล่าวนี้ประกอบกัน จึงทำให้พระองค์ทรงลาสิกขา หลังจากนั้นได้ไปอยู่ที่วังของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ตามลำพังกับคุณยาย

เพราะในขณะนั้น กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ได้เสด็จขึ้นไปอยู่บนตำหนักใหญ่แล้ว ^{๒๖}

พระองค์ทรงดำเนินชีวิตด้วยการเรียนรู้ในสิ่งที่อยากรู้ยากลอง ภายหลังลาสิกขาจากสามเณรพระชนมายุระหว่าง 14-20 ปี ก่อนทรงผนวชเป็นภิกษุ นั้นพระองค์มีคติชีวิตที่นำศึกษาน่าสนใจและน่าที่จะนำมาเป็นแนวทางเพื่อเป็นอุทาหรณ์ในการดำเนินชีวิต เพราะเรื่องที่พระองค์ตรัสเล่าเกี่ยวกับชีวิตในช่วงนี้นั้น ถือเป็นข้อคิดและคติเตือนใจหลายๆอย่างได้เป็นอย่างดี การที่พระองค์มีอุปนิสัยใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาใฝ่คิดใฝ่ค้นคว้า เป็นพระสันดาน ทำให้พระองค์ได้เรียนรู้ในหลายๆด้านทั้งที่มีประโยชน์และหาประโยชน์ไม่ได้ พระองค์ทรงฝึกหัดขี่ม้าจนชำนาญ หัดขับรถ หัดขี่ม่อของมื่นเมา เล่นการพนัน เล่นหอย ยิงนก ตกปลา ยิงปืน เล่นดนตรี และการใช้เครื่องแต่งกายแบบฝรั่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่นิยมตามแบบฝรั่งตามประสาวัยรุ่น

เหตุปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้พระองค์เสียพระทัยมาก ในภายหลังทรงเจริญวัยเป็นผู้ใหญ่แล้วคือ ความสุรุษสุราย การที่ไม่รู้จักประหยัคทรัพย์ทั้งที่ยังไม่สามารถหาเงินเองได้ ทำให้พระองค์ถูกยื่นฟ้องต่อศาลคดีต่างประเทศขอให้ใช้หนี้ เพราะพระองค์ทรงนิยมของแพงตามแบบฝรั่ง ชื้อของตามห้างแต่ขอผลัดเขาไว้ก่อน ครั้งแรกก็ไม่ใช่ไรเพราะส่งไปเสร็จมาเก็บกับยาย แต่ภายหลังพระองค์รู้สึกเกรงใจยาย จึงขอผลัดกับทางห้างไว้จนทางห้างทนไม่ไหวจึงยื่นฟ้องศาลดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ก็ไม่ได้เป็นความเดือดร้อนถึงขั้นขึ้นศาล เพราะเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีได้มาบอกให้พระองค์รู้และแนะนำให้นำเงินไปชำระเสีย พระองค์ก็ปฏิบัติตาม ทางฝ่ายโจทก์ก็ถอนฟ้องก็เป็น

^{๒๔} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 18 - 19

^{๒๕} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 20

^{๒๖} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 21

อันยุติ^{๒๐๗} การที่พระองค์ทรงมีพระอุปนิสัยไม่ชอบคบสตรีนั่นเป็นการเสริมพระบารมีของชนชั้นเจ้านาย แม้จะถูกชักชวนหรือแม้จะมีสตรีมาถวายเป็นหม่อมตามประเพณีเดิมของเจ้านายก็ตาม พระองค์ไม่ทรงสนพระทัยหรือพอใจ กลับมีพระทัยที่กระดากต่อผู้หญิงในการณ์อันยังไม่ควรและไม่เหมาะ นับเป็นพระอุปนิสัยที่มุ่งต่อการบวช พระองค์ทรงเห็นว่าการอยู่เป็นชายโสดดีกว่ามีคู่ ดังข้อความที่พระองค์ตรัสเล่าไว้ว่า “เราไม่มีนิสัยในทางคบสตรี แม้ถูกชวน ก็ยังมีชาติคติ เคารพให้คลาดแคล้ว รอดตัวจากอบายมุข(นักเลงหญิง)อย่างนี้ แต่เราได้เห็นผู้อื่นมีโรคติดตัวมาเพราะเหตุนี้ ทอดชีวิตสังขารและได้ความลำบาก แม้ตามประเพณี สตรีถวายเป็นหม่อม แต่เรายังไม่มีความรักค้ำถุชญาในสตรีเลย สุดท้ายจะว่า เป็นผู้กระดากผู้หญิง หรือเป็นชนิดที่เขาเรียกว่าพรหมมาเกิด หรือเป็นผู้มาเกิดเพื่อจะบวช อย่างไรก็ได้ เราเห็นอยู่เป็นโสดสะดวกสบายกว่ามีคู่”^{๒๐๘}

การได้กัลยาณมิตร ทำให้พระองค์สามารถกลับตัวได้จากอบายมุขต่าง ๆ เพราะส่วนหนึ่งพระองค์ได้มีโอกาสคบกับฝรั่งชาวสกอตซ์ชื่อหมอบิเตอร์เคาวัน เป็นแพทย์หลวง ใช้ชีวิตอย่างสันโดษแบบฤๅษี ไม่รักสนุกในทางเป็นนักเลง ไม่สูบบุหรี่ เดิมทีพระองค์มีพระอุปนิสัยนิยมฝรั่งอยู่แล้วจึงผูกความคุ้นเคยกับหมอบิเตอร์เคาวัน ได้ทรงเห็นอริยาบถความประพฤติ และได้รับคำตักเตือนจากหมอบิเตอร์เคาวัน จนทำให้พระองค์เลิกพระอุปนิสัยสุรุษสุรายและอบายมุขได้ ทรงน้อมพระทัยมาเพื่อเอาอย่างหมอบิเตอร์เคาวัน จนกลายเป็นฤๅษีตามหมอบิเตอร์เคาวัน และนับถือเป็นอาจารย์ ได้รับความรู้ด้านภาษาอังกฤษและวิชาแพทย์

จากหมอบิเตอร์เคาวัน^{๒๐๙} จะเห็นได้ว่า ในช่วงพระชนมายุ 17 ปีของพระองค์นั้น ได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดและแบบจากตะวันตกเป็นอันมากทั้งในด้านดีและเสีย จากที่เคยใช้ชีวิตแบบบุรุษชนชั้นเจ้านายไปตามค่านิยมแบบตะวันตกพักหนึ่งแล้ว สามารถกลับตัวได้จากอบายมุขด้วยได้กัลยาณมิตรคอยชี้แนะพระองค์ และกัลยาณมิตรผู้นั้นก็เป็นชาวตะวันตกซึ่งเป็นเรื่องแปลกประหลาดทั้งๆที่ประเทศไทยเป็นเมืองพุทธ แต่ทรงมา เลื่อมใสในความประพฤติของฝรั่งและทั้งๆที่พระพุทธศาสนาสอนห้ามอบายมุข

ความเป็นผู้มีสติปัญญาอยู่เป็นทุนเดิม พอได้รับการชี้แนะในแนวทางที่ถูกธรรมแล้ว ทำให้พระองค์เกิดพิจารณาญาณ คิดจำแนกแยกแยะถึงคุณค่าที่แท้จริงหรือแก่นแท้ของสรรพสิ่งที่พระองค์ทรงหามาและมีอยู่ในขณะนั้นได้ด้วยพระองค์เอง ทำให้พระองค์ทรงพระอุปนิสัยสงบนิ่ง เรียบร้อยมากขึ้น เลิกพฤติกรรมที่เป็นไปในทางลบ ไม่ยึดติดในคุณค่าเทียมที่ฉาบไว้เปลือกนอก จากที่เคยทรงใช้เสื้อผ้าราคาแพงที่ทรงใช้เสื้อราคาถูก ด้วยทรงเห็นว่าก็ใช้ได้เหมือนกัน ทรงบอกว่า “ศรีไม่ได้อยู่ที่ของ อยู่ที่ราคาถูก” เช่นนี้ก็ทำให้พระองค์ประหยัดค่าใช้จ่ายได้มากที่สุด ผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการที่ตระหนักถึงคุณค่าแท้และคุณค่าเทียมของสิ่งของที่ทรงใช้เกิดขึ้นในเวลาบ่ายของวันหนึ่ง ซึ่งเป็นเวลาทรงม้าหรือทรงรถเที่ยวเล่น แต่วันนั้นฝนตก จึงเสด็จไปไหนไม่ได้ พระองค์รู้สึกถึงความเหงาและนอนเล่นอยู่บนเก้าอี้สำหรับนอน ทรงทอดสายสายพระเนตรดูนั้นดูนี่ภายในห้องที่อยู่ ข้อความต่อไปนี้แสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพทางสติปัญญาที่เกิดขึ้นในวันนั้น :

^{๒๐๗} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 25 - 26

^{๒๐๘} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 24

^{๒๐๙} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 28 - 29

“...สิ่งที่ตาเราดูอยู่ที่คราวแรก คือ โตะขนาดกลาง ตั้งอยู่ข้างเก้าอี้ที่เราอน เป็นชนิดที่ตั้งกลางห้องสำหรับวางของต่างๆ โตะตัวนั้น เราเห็นที่ห้างซังงามนาร์กจริง ๆ ทั้งรูปพรรณทั้งฝีมือ ในวันนี้ ไม่น่าโตะที่เคยเห็นเป็นแผ่นเดียว ก็แลเห็นเป็นไม้หลายแผ่น ปากไม้ห่างออกโรลวดที่ราวกับคัดขึ้นจากเนื้อไม้มันเอง ก็ปรากฏเป็นไม้หรือเส้นหวายผ่าซีกติดเข้าผิวที่แลเห็นชัดเป็นเงาโง้ง ก็ปรากฏเป็นแต่ทาน้ำมันให้ขึ้นผิว คราวนี้นึกถึงราคาของโตะนั้น แรกซื้อกับราคาในวันนั้น อันจะพึงผิดกันมาก แต่หาได้นึกถึงประโยชน์ที่ได้ใช้โตะนั้นมาโดยกาลด้วยไม่เห็นไกลกันมาก เห็นชื่อมาเสียเปล่า คราวนี้จักปรารภถึงของอื่นบรรดาที่มีในเรื่องก็เห็นเป็นเช่นนั้น แต่นั้น นึกถึงของที่ชื่อมาแล้ว ไม่ชอบใจ ให้คนอื่นเสีย ยิ่งเห็นน่าเสียขายมาก ตั้งแต่นั้นสงบความเห็นอะไรอยากได้เสียได้...”^{๓๐}

ภายหลังได้ทรงลาสิกขาจากการเป็นสามเณรแล้ว พระองค์ทรงใช้ชีวิตตามวิถีทางแห่งปุณฺณชั้นเจ้านายเป็นเวลา 6 ปีโดยประมาณ ทรงเรียนรู้ทั้งคดียุทธศาสตร์และคดียุทธศาสตร์แล้ว เฉพาะอย่างยิ่งการที่พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงพระองค์จากอภายมุขต่าง ๆ ได้โดยอาศัยความเชื่อฟังความนิยมส่วนพระองค์ต่อปฏิปทาของหมอปิเตอร์เคาวัน การได้เจ้านายกัลยาณมิตรและการที่พระองค์ได้ทรงศึกษาพระธรรมในพระพุทธศาสนา มาเป็นพื้นฐานแห่งชีวิต แสดงให้เห็นถึงอุปนิสัยแห่งคนผู้จะเป็นหน่อเนื้อของพระพุทธศาสนา อีกทั้งการนิมิตฝันถึงการปฏิสนธิการของเสด็จพระอุปัชฌาย์เป็นที่ประทับจับใจนั้น กระตุ้นเตือนพระองค์ให้หวนคิดถึงพระอุปัชฌาย์ จึงเสด็จเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์ เพื่อพิสูจน์ความฝันของพระองค์ว่าจะเป็นเหมือนฝันหรือเปล่าผลปรากฏว่า ในการเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์ครั้งนี้ ถือเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเปลี่ยนแปลงในชีวิตของพระองค์ เพราะพระอุปัชฌาย์ได้ทรงต้อนรับเป็นที่ประทับพระทัยเช่นความฝัน จึงเป็นเหตุให้เข้าไป

สมเด็จพระอุปัชฌาย์บ่มบ่มขึ้นจนเป็นคนโปรดของสมเด็จพระอุปัชฌาย์

การเสด็จเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์บ่อย ๆ เป็นโอกาสให้พระองค์ได้รับความรู้ทั้งทางคดียุทธศาสตร์และทางคดียุทธศาสตร์จากสมเด็จพระอุปัชฌาย์ การคบคนเช่นใดก็จะมีคติเหมือนกับคนเช่นนั้น พระองค์ทรงมีกัลยาณมิตรที่มีพระอุปนิสัยสงบนิ่ง และทรงคุณธรรม จึงเป็นโอกาสที่ดีที่ทำให้ พระองค์ทรงมีแบบอย่างที่ดีและทรงถือปฏิบัติตามอย่าง การที่พระองค์ทรงมีความสนิทสนมกับสมเด็จพระอุปัชฌาย์นี้ ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงได้รับคำรัสให้เป็นผู้ส่งพระราชสาส์นระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระอุปัชฌาย์^{๓๑} การที่พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จเข้าวัดบ่อย ๆ ทรงเรียนรู้ธรรมกับสมเด็จพระอุปัชฌาย์ และศึกษาด้วยพระองค์เองบ้าง ทำให้พระองค์มีความพอพระทัยในความเป็นสมณะมากขึ้นโดยลำดับ แต่ยังไม่ทรงโน้มพระทัยในการผนวชเสียทีเดียว ด้วยเหตุผลที่ว่าถ้าผนวชในตอนอายุน้อย ความมั่นคงในด้านจิตใจยังมีไม่มากพอ เพราะได้บทรเรียนจากตอนผนวชเป็นสามเณรแล้ว จึงเกรงว่า ถ้าผนวชนานแล้วลาสิกขาในภายหลัง จะทำให้เสียเวลาในทางฆราวาส^{๓๒} แสดงให้เห็นว่าในพระทัยลึกๆ ของพระองค์นั้น ถ้าได้ผนวชแล้วก็จะไม่ทรงลาสิกขาอีก

เมื่อทรงมีพระชนมายุ 20 ปี พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2422 ตรงกับวันศุกร์ ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 8 ปีเถาะ จุลศักราช 1241 ณ อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยาภรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ และมี

^{๓๐} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 29

^{๓๑} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 30 - 31

^{๓๒} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 36

พระจันทร์โคจรคุณ (จันทร์หงส์) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร คณะภิกษุที่เจียบสงบ พอถึงเทศกาลเข้าพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาถวายพุ่มที่วัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จเยือนพระองค์พร้อมทรงประเคนพุ่มแก่พระองค์และทรงกราบด้วยความเคารพในความเป็นพระของพระองค์ แปรจาก พระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่นซึ่งเพียงทรงประคองอัญชลีเท่านั้น จึงทำให้พระองค์ได้คิดตระหนักถึงการผนวชอยู่ในพระพุทธศาสนาต่อไป “เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเจ้าอยู่หัวทรงพระเชษฐาทรงเป็นครูของพระองค์ทรงกราบเช่นนี้ จึงทำให้พระองค์ ตกตงพระทัยอยู่ในเพศบรรพชิตต่อไป เหตุไม่ทรงปรารถนาจะให้เสียความไว้วางพระราชหฤทัย และไม่ทรงปรารถนาให้ทอดพระเนตรพระองค์ที่ทรงกราบแล้วใช้ชีวิตในเพศเป็นคฤหัสถ์อีก”^{๓๓} ต่อมาทรงกระทำทัฬหีกรรมที่แพโบสถ์ริมฝั่งวัดราชาธิวาส ในวันเสาร์ที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2422^{๓๔} ตรงกับวันแรม 7 ค่ำ เดือน 2 ปีเถาะ

จุลศักราช 1243 โดยมีพระจันทร์โคจรคุณ (จันทร์หงส์) เป็นพระอุปัชฌาย์ และพระธรรมไตรโลก (ฐานจาโร) วัดเทพศิรินทร์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์^{๓๕}

ในช่วงบั้นปลายของชีวิต สมเด็จพระประจพรรค์ด้วยพระวิณโรภายในเรื่อวังมาเป็นเวลาช้านาน พระอาการของโรคกำเริบมากขึ้นหลายต่อหลายครั้ง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2464 หลังจากที่ทรงฉลองพระชนมายุครบ 60 ปีแล้ว พระอาการของโรคก็กำเริบขึ้นอีก และได้เสด็จไปรักษาพระองค์ในจังหวัดชายทะเลภาคใต้ โดยเรือรบหลวงที่พลับพลาแหลมสน จังหวัดสงขลา โดยคณะแพทย์ถวายการรักษาอย่างใกล้ชิดและเต็มกำลัง แต่พระอาการก็ไม่ดีขึ้น จึงเสด็จกลับมายังวัดบวรนิเวศวิหารจนวาระสุดท้าย พระองค์ทรงสิ้นพระชนม์ด้วยพระอาการสงบ เมื่อวันที่ 2 สิงหาคม 2464 เวลา 4.35 น. วันอังคาร แรม 14 ค่ำ เดือน 8 ปีระกา จุลศักราช 1283 รวมสิริพระชนมายุได้ 61 ปี 3 เดือน 20 วัน ทรงเสด็จอยู่ในเพศบรรพชิต 42 ปี 1 เดือน 6 วัน นับเวลาที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารได้ 28 ปี 10 เดือน 4 วัน และนับแต่ที่ทรงได้รับพระมหาสมณุตมาภิเษกมาได้ 10 ปี 7 เดือน 8 วัน^{๓๖}

^{๓๓} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 47 – 48 ‘ทัฬหีกรรม’ คือพิธีกรรมที่สงฆ์ประกอบขึ้นเพื่อทำให้การบวชมั่นคง ยั่งยืนขึ้นอีกรอบหนึ่ง

^{๓๔} ข้อสังเกต วันเวลาในการผนวชครั้งแรกกับการทำทัฬหีกรรมนั้น เป็นปีเดียวกันคือ ผนวชครั้งแรก 27 มิถุนายน พ.ศ. 2422 ส่วนในการทำทัฬหีกรรมในวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2422 กลายเป็นว่า เมื่อดูจากวันและเดือนแล้ว การทำทัฬหีกรรมได้ทำก่อนการผนวชครั้งแรก สิ่งที่ทำครั้งแรกกลับทำทีหลัง การศึกษาครั้งนี้สืบสนอยู่ เมื่อสืบดูกับพระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยขึ้น ยอดเศรณี ก็เป็นเช่นเดียวกันกับที่ทรงตรัสเล่าเอาไว้ แต่ในพระประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดย ขึ้น ยอดเศรณี มีจุดที่ต่างไปคือ ปีจุลศักราช 1243 ระยะเวลาย่างกัน สองปี สันนิษฐานว่า น่าจะมี

ภาคที่ ๒ พระดำริด้านการศึกษา

ก่อนวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบตะวันตกเข้ามา มีอิทธิพลต่อชีวิตคนไทย สังคมไทยดำเนินตามวิถีไทยเดิม การศึกษาของไทยขึ้นอยู่กับวัด

การพิมพ์หรืออย่างไรไม่ทราบชัด ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ปีที่ทำทัฬหีกรรมนั้น น่าจะเป็นปี พ.ศ. 2424 คืออีกสองปีต่อมาตามจุลศักราช และก็น่าจะไม่ใช่ปีเถาะด้วย คณะผู้วิจัยเชื่อว่าวัดบวรนิเวศวิหารและมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยคงจะได้ทำการตรวจสอบอีกครั้งหนึ่งให้เป็นหลักฐานแม่นยำขึ้น

^{๓๕} พระประวัติตรัสเล่า อ้างแล้ว หน้า 54

^{๓๖} ขึ้น ยอดเศรณี อ้างแล้ว หน้า 265 - 267

มีพระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการ เยาวชนไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งกุลบุตร ตั้งแต่บุตรหลานของชนชั้นสูงจนถึงของสามัญชนทั่วไปเมื่อถึงวัยอันควร บิณฑบาตจะพาเข้ามาบวชเป็น“ศิษย์วัดหรือเด็กวัด” ให้พระได้ใช้สอยและช่วยอบรมสั่งสอนศิลปวิทยาการต่างๆทั้งทางคฤหัสถ์โลกคือวิชาชีพ และทางคฤหัสถ์ธรรมคือวิชาชีวิต ให้สามารถประกอบสัมมาชีพและดำรงชีวิตด้วยสัมมาปฏิบัติเป็นพลเมืองที่มีคุณภาพ หากมีศรัทธาในพระศาสนาเพิ่มขึ้น ก็ยังได้โอกาสบวชเรียนในระดับสูงขึ้นไปทางคฤหัสถ์ เกิดประเพณี “บวชเรียนเขียนอ่าน” มาจนปัจจุบัน

วัดเป็นทั้งโรงเรียนและหอพักสำหรับได้พึ่งพาอาศัยอยู่กินเพื่อพัฒนาตนเอง พระเป็นครูอาจารย์ของประชาชน ฐานะผู้ทรงวิทยาคุณสูงในด้านต่างๆ มาก่อนและกว่าชุมชนพวกอื่นในสังคมไทย เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้และฝึกอบรมคุณธรรมให้แก่ลูกศิษย์ในชั้นต้นลูกศิษย์จะได้รับการสั่งสอนให้ให้เล่าเรียนการอ่านและเขียนภาษาไทย รวมถึงอักษรขอมและมคธภาษา ในชั้นกลางลูกศิษย์จะได้เล่าเรียนศิลปวิทยาเพื่อการครองสัมมาชีพ พร้อมกับรับการฝึกอบรมสั่งสอนทางคุณธรรมจริยธรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ในชั้นสูงจะได้รับการศึกษาด้านอักษรศาสตร์และโหราศาสตร์อย่างลึกซึ้งจนกระทั่งวิชาการแพทย์ จึงถือได้ว่าชีวิตการศึกษาเล่าเรียนที่เป็นเรื่องเป็นราวของคนไทยเริ่มต้นที่วัด โดยพระสงฆ์ในฐานะเป็นครูของประชาชน โดยความอุทิศตนของบ้านเมืองและเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนไทยทุกชั้น ทุกหมู่เหล่าเป็นลำดับมา^{๓๑๗}

จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แนวคิดทางการศึกษาของไทยได้เริ่มเปลี่ยนแปลงและรับการปรับปรุงให้ทันสมัย ใช้สูตรผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อพื้นฐานเดิมของไทย กับของตะวันตกให้เข้ากันได้อย่างกลมกลืนและกลมเกลียว โดยถือหลัก “มัชฌิมนิยาม” ทางการศึกษา ภายใต้ปรัชญาชีวิตแห่ง “มัชฌิมาปฏิบัติ” ตามแนวพระพุทธศาสนา จึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงเริ่มต้นและอาศัยการศึกษาทั้งทางคฤหัสถ์โลกและคฤหัสถ์ธรรมเป็นพลังกำหนด และขับเคลื่อนการเร่งรัดพัฒนาด้านต่างๆ ของประเทศชาติให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียม หรือใกล้เคียงกับอารยประเทศ ตามรัฐประศาสน์นโยบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบรมชนกนาถที่ได้ทรงวางไว้ และพระองค์เองได้ทรงพระราชดำริกว้างขวางออกไปอีก จนสำเร็จเป็นความเจริญรุ่งเรืองของประเทศไทยยุคใหม่^{๓๑๘} สืบมา

การดำเนินการพัฒนาต่างๆให้บรรลุความมุ่งหวังจำต้องอาศัย “กำลังคน” ผู้มีความรู้ความสามารถเป็นพิเศษพร้อมด้วยคุณธรรมมาช่วยคิดช่วยทำ พระองค์ทรงมุ่งให้การศึกษาของชาติเป็นพระบรมราโชบายนำทางการพัฒนาด้านอื่นๆ เมื่อทรงเห็นว่าได้ทรงวางพื้นฐานการศึกษาในส่วนกลางเจริญแพร่หลายมั่นคงในระดับหนึ่งแล้ว จึงได้มีพระราชดำริขยายการศึกษาสู่หัวเมืองต่างๆ ให้ทั่วพระราชอาณาจักร ได้ทรงปรึกษากันกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระเจ้าน้องยาเธอกรม

^{๓๑๗} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ – การศึกษา มหา มกุฏราช-วิทยาลัย กรุงเทพฯ 2514 คำนำ หน้า 17 - 22

^{๓๑๘} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : ตำนานาวัคคพร นิเวศวิหาร มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2513 หน้า 94 - 97

การศึกษาของพระภิกษุสามเณร มีแต่การศึกษาภาษาบาลีอย่างเดียวที่เรียกว่า การเรียนพระปริยัติธรรม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุ แล้วให้ย้ายที่สอนพระภิกษุสามเณรที่เรียกว่า “ที่บอกพระปริยัติธรรม” จากวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง มาให้เป็น “วิทยาลัษ” ขึ้นที่วัดมหาธาตุ ทรงพระราชทานนามว่า “มหาธาตุวิทยาลัษ” เป็นวิทยาลัษแห่งแรกในประเทศไทย อย่างไรก็ตามยังดำเนินการเรียนการสอนภาษาบาลีอย่างเดียวเหมือนเดิม ความรู้ทางพระพุทธศาสนายังคงจำกัดอยู่เฉพาะแต่พระภิกษุสามเณรหรือผู้ลาสิกขาเท่านั้น พุทธศาสนิกชนทั่วไปไม่ได้รับโอกาสเข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถ่องแท้ ขณะเดียวกัน การศึกษาเล่าเรียนของชาติ ก็ยังไม่เป็นปึกแผ่นแพร่หลายในหัวเมืองที่เป็นโรงเรียนหลวงหรือโรงเรียนรัฐก็มีจำกัดเฉพาะในกรุงเทพฯ เท่านั้น แม้ที่อาศัยทำการเรียนการสอนกันตามวัดต่างๆ ก็กระทำการกันอย่างไร้ระบบแบบแผนหย่อนคุณภาพและมาตรฐาน ส่วนใหญ่สอนกันไปเรียนกันไปให้พออ่านออกเขียนได้ คิดเลขได้ และสามารถประกอบอาชีพต่างๆ รวมทั้งเป็นเสมียนทางราชการจากการละทิ้งอาชีพเดิมของตระกูล การศึกษาทั้งในฝ่ายราชอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักรมีไม่ทั่วถึงและไม่ได้คุณภาพ ที่จะสร้างคุณสมบัติเพียงพอเพื่อการพัฒนาประเทศชาติและยังพระพุทธศาสนาให้มั่นคงแพร่หลาย

เพราะมูลเหตุเนื่องด้วยการศึกษาและการพระศาสนานี้เป็นเบื้องต้น สมเด็จพระเจ้าจึงได้ทรงตัดสินพระทัยจัดตั้งมหาวิทยาลัยขึ้นเป็นจุดเริ่มต้น “...ที่จัดตั้งวิทยาลัษเป็นที่เล่าเรียนและฝึกสอนพระปริยัติธรรม(แบบใหม่) แลอักษรสมัยของพระภิกษุสามเณรและศิษย์วัดนั้น ด้วยเห็นว่าธรรมเนียมในประเทศนี้

วัดคือโรงเรียนที่ศึกษาเล่าเรียนของราษฎรพลเมือง ตั้งตั้งแต่เรียนอักขระ ฝึกกิริยามารยาท ตลอดจนถึงเรียนพระปริยัติธรรม บรรดาราษฎรก็นำบุตรหลานเข้ามาฝากเป็นลูกศิษย์ให้ได้รับโอกาสเล่าเรียนเขียนอ่านเรียนวิชาความรู้ จนถึงเติบโตใหญ่อุปสมบทเป็นภิกษุ บางพวกก็ได้อยู่จนเป็นคณาจารย์ปกครองกันต่อไป บางพวกอยู่สมควรแก่ศรัทธาแล้วก็ลาสิกขาไปประกอบสัมมาชีพของตนในทางฆราวาส มีธรรมเนียมเป็นพื้นเมืองไทยมาดังนี้...”^{๔๓}

พระดำริด้านการศึกษาของชาติ

เมืองไทยสมัยนั้นกำลังกังวลอยู่กับอิทธิพลของชาติตะวันตก ที่มุ่งหน้าแทรกแซงครอบงำทุกทาง หวังเอาเป็นเมืองขึ้นของตนภายใต้ลัทธิอาณานิคม คนไทยมาถึงวิถีชีวิตสองแคว่งให้ต้องเลือกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทางหนึ่งแบบตะวันตกซึ่งกำลังเห็นกันว่าเป็นวิถีแห่งอารยชนผู้ครอง ผลผลิตคิดค้นแปลกๆใหม่ๆ บ่งบอกถึงความมีอารยธรรมสมัยใหม่แห่งผู้เจริญแล้ว แต่ถือปรัชญาแห่งการเบียดเบียนครอบงำและคุกคามเป็นหลักการและแนวทางในการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอีกทางหนึ่งดั้งเดิมสืบทอดมาแต่บรรพกาลของไทย เรียกว่าสายชาตินิยมและอนุรักษนิยม หวั่นวิตกว่าตนจะสูญเสียความเป็นไทยที่เรียกว่า “ลัษชาติ” ดังที่บางประเทศกำลังประสบอยู่ เห็นได้จากพระบรมราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนเสด็จสวรรคตตอนหนึ่งว่า “...การสงครามข้างญวนข้างพม่าเห็นจะไม่มีแล้ว จะมีก็แต่ข้างฝรั่งให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียที่เขา การงานสิ่งใดของเขาที่คิดว่าดี ควรจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่านับถือเลื่อมใสให้

^{๔๓} ประวัติดินามกุฎฯ เล่มเดียวกัน หน้า 2 - 4

หมัดใจไปที่เดียว...”^{๔๔} เป็นพระราชดำรัสแสดงความ
เป็นชาตินิยมและอนุรักษนิยมที่ไม่สุดโต่งของไทย แต่
เป็นข้อชี้แนะทางสายกลางไปในตัว

เมืองไทยจึงต้องเร่งพัฒนาความเข้มแข็งทุกด้านใน
ทุกทาง บนพื้นฐานแห่งวัฒนธรรมทางความคิดและ
ความเชื่อของชาติ เพื่อปกป้องคุ้มครองความเป็นไทย
แม้จะไม่ตึงตังแต่เอาไว้มันได้จนสุดกำลังและ
ความสามารถ หากไม่แล้วความสูญสิ้นแห่งสถาบันหลัก
ของไทยย่อมไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ไม่ช้าก็เร็ว จึงต้อง
นำเอาปรัชญาทางสายกลางหรือ “มัชฌิมนิยม” และ
“รู้เขารู้เรา” มาประยุกต์ใช้เพื่อปกป้องไทยและพัฒนา
ไทย รู้เขาคือให้รู้ใจ เข้าใจความรู้สึกนึกคิดและวิถีชีวิต
ตามแนววัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบ
ตะวันตก ผ่านกระบวนการขั้นตอนและยุทธวิธี
การศึกษาแบบตะวันตก โดยส่งลูกไทยหลานไทยไป
ศึกษาเล่าเรียนยังประเทศตะวันตก เพื่อรับการ
ถ่ายทอดและดูดซึมเอาความรู้สำนึกต่าง ๆ ทั้ง
ศาสตร์และศิลป์ส่งมาถ่ายทอดสู่เมืองไทยตามท่อนคือ
“นักเรียนไทย” เหล่านั้นเข้ามาเป็นพลังปรับเปลี่ยน
เมืองไทยและวิถีชีวิตไทย^{๔๕} ผสมผสานกับวัฒนธรรม
ทางความคิดและความเชื่อแบบไทย เพื่อสร้าง
ภูมิคุ้มกันช่วยให้ไทยอยู่รอด และมีส่วนในความ
ทันสมัยตามแบบตะวันตก ศาสตราจารย์ ดร.วิทย์
วิศทเวทย์ ระบุไว้อีกตอนหนึ่ง แสดงถึงความพยายาม
ของไทยที่จะครองความเป็นไทยเอาไว้บนวิถีทางสาย
กลางให้คงอยู่ต่อไป “...หลังจากที่เปิดประเทศแล้ว

วัฒนธรรมตะวันตกก็เริ่มแพร่เข้ามา ความรู้สึกที่
อยากจะเปลี่ยนแปลงของเดิมเริ่มเกิดขึ้น (ทั้งฝ่ายคฤ
โลกและคฤธรรม) รัฐบาล (และคณะสงฆ์) ตระหนักว่า
การไม่เปลี่ยนแปลงเลยนั้นเป็นไปได้ยาก เพราะยัง
เห็นว่าวัฒนธรรมไทยนั้นยังมีคุณค่าควรแก่การดำรงไว้
ยิ่งการที่รัฐบาลสมัยนี้มีนโยบายจะสร้างเอกภาพแห่ง
รัฐประชาชาติ การสร้าง “วัฒนธรรมแห่งชาติ” เพื่อให้
เป็นวิญญาณแห่งรัฐตังนี้ก็ยังจำเป็นมากขึ้น...”^{๔๖}

ขณะเดียวกัน ในประเทศไทยก็มีความพยายาม
ส่งเสริมพลังปรัชญาญาณไทย จากรากฐาน “มัชฌิมา
ปฏิบัติ” ของพระพุทธศาสนาที่อบรมหล่อหลอมชีวิต
จิตใจของคนไทยให้ถือความพอดี พองาม พอเหมาะ
พอควร สมเหตุสมผล ประนีประนอม ผสมผสาน
กลมกลืน ถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน ความมีคุณภาพและ
บูรณาการในชีวิต ระหว่างคฤโลกกับคฤธรรม รัฐกับ
ศาสนา วัดกับบ้าน ซึ่งทั้งหมดนี้ปรากฏชัดใน
พระราชดำริทางการศึกษาและการปกครองของสมเด็จพระ
ฯ ทั้งนี้เพื่อเตรียมลูกไทยหลานไทยไว้รับกับวัฒนธรรม
ทางความคิด และความเชื่อแบบตะวันตกให้ได้
ประโยชน์ในระดับหนึ่ง ที่สอนให้ถือมนุษย์เป็น
“ทรัพยากรมนุษย์” ไว้เป็น “ทุนและเครื่องมือ” สร้าง
สัมฤทธิ์ผลทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ที่มา
พร้อมกับการศึกษาทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และ
สังคมศาสตร์ ที่มุ่งเน้นศรัทธาในวิถีชีวิตที่อ้างว่า
ประชาธิปไตยแบบตะวันตก ให้เป็นพลังเชิญชวนสอน
ให้คนไทย ผู้ไม่มีโอกาสเป็น “นักเรียนนอก” ค่อยๆ เห็น
คล้ายตามไปว่า ความเป็นไทยคือลักษณะแห่งความกล้า
หลังคร่ำครึ พยายามสร้างความแปลกต่างและแยก
ชาติศาสนาและการศึกษาออกจากกัน

^{๔๔} วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา : แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ
ทองโสภิต สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514 หน้า
63

^{๔๕} ศึกษารายละเอียดใน วิทย์ วิศทเวทย์ : ปรัชญาการศึกษา
ไทย 2411-2475 สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ
สำนักนายกรัฐมนตรี 2526 หน้า 56-62

^{๔๖} วิทย์ วิศทเวทย์ เล่มเดียวกัน หน้า 28

ยิ่งกว่านี้ คนไทยบางพวกที่ได้รับการศึกษาจากประเทศตะวันตกกลับมามีอำนาจครองการจัดการศึกษาและการอื่นแสดงให้เห็นว่า การศึกษาที่ทันสมัยและทำให้คนเป็นอารยชนได้ต้องเป็นการศึกษาแบบตะวันตกที่เน้นความสำเร็จทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีตามแนวปรัชญาตะวันตกที่พราวกคนออกจากธรรมชาติและคุณลักษณะดั้งเดิม เท่ากับเป็นการส่งเสริมให้คนไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในหัวเมืองทอดทิ้งมาตุภูมิและเพิกเฉยดูแลณภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อเอาชีวิตเข้ามามีส่วนได้ในความเจริญทันสมัย ต่างมุ่งเปลี่ยนแปลงสถานภาพเดิมทางกลีกรรม พาณิขกรรม เป็นต้น เพื่อเป็น “ข้าราชการ” อันเป็นกลไกขับเคลื่อนรัฐสู่ความเป็น “อารยประเทศ” แบบตะวันตกในทุกอย่าง

ในพระดำริทางการศึกษานั้น สมเด็จพระเจ้าไม่ทรงสบายพระทัยที่จะยอมให้การศึกษาไทย สร้างคนไทยให้ห่างจาก “ทางสายกลาง” ออกไปเรื่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องบูรณาการแห่งชีวิตไทยระหว่างคติโลกกับคติธรรม อันหมายถึง ความเป็นเลิศทางวิชาการกับความเป็นผู้ประพตติดี ประพตติชอบ บทเรียนสำคัญยิ่งข้อนี้ได้ปรากฏผลออกมาในราชหัตถเลขาความตอนหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดถวายสมเด็จพระเจ้า แสดงถึงมูลเหตุจำเป็นยิ่งเป็นเบื้องต้นที่ทรงอาราธนาสมเด็จพระเจ้า ให้ทรงช่วยชาติบ้านเมือง

“...ด้วยเมื่อหม่อมฉันไปประเทศยุโรปครั้งนี้ ได้ไปไต่ถามถึงการเล่าเรียน จึงเห็นว่าคนไทยที่ส่งไปไม่มีใครจะได้ดี แล้วได้ให้ราชทูตปรึกษากันคิดว่าควรที่จะจัดการเล่าเรียนอย่างไร...เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มากๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย...อย่าตัดช่องไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่งการสอนพระศาสนาในโรงเรียน ทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิคตไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินพระศาสนา จนเป็นคนไม่มีธรรมในใจ

มากขึ้น...เหมือนอย่างทุกวันนี้ ถ้าคนที่ได้เล่าเรียนคงจะประพตติดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้นและโกงพิศดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธี (รู้วิชาการ) ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้เป็นคนดีและคนชั่ว...”^{๔๗}

จึงเป็นหลักการและนโยบายทางการศึกษาและอื่นๆ ของไทยที่ถือ “มัชฌิมนิยม” ที่ไม่เพียงเพื่อความอยู่รอด แต่มุ่งการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมหรือใกล้เคียงอารยประเทศตะวันตก ที่ถือการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่เป็นเครื่องมือ แต่ขอเพียงให้ประเทศไทยเจริญรุ่งเรืองและเข้มแข็งได้คุณภาพมีบูรณาการเคียงคู่กลมกลืนและกลมเกลียวไปพร้อมกันระหว่างวิถีชีวิตแบบไทยกับแบบตะวันตก ทางราชอาณาจักรกับทางศาสนจักร ทางคติโลกกับทางคติธรรม ทางบ้านและวัด ทางประชาชนกับคณะสงฆ์ ทางกายกับทางจิตใจ ในความเจริญทางวัตถุกับความเจริญทางคุณธรรมจริยธรรม ทั้งหมดนี้จะบรรลुเป็นมรรคเป็นผลได้จะต้องดำเนินการควบคู่กันไปอย่างไม่เสียสมดุลย์ มีการศึกษาที่ถูกต้องเป็นพื้นฐานและพลังขับเคลื่อนต่อไป โดยมีสมเด็จพระเจ้า ทรงเป็นพระองค์หนึ่งแห่ง “พลังปรีชาญาณสยาม” ที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการจัดการศึกษาของไทยทั้งระดับชาติและระดับคณะสงฆ์ ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

ตามที่ได้ศึกษาทั้งพระประวัติและพระดำริเท่าที่สืบค้นได้ในเอกสารข้อมูลระดับต่างๆ โดยพระองค์เองและที่เกี่ยวข้องเห็นว่าสมเด็จพระเจ้า ทรงเข้าใจมนุษย์และ

^{๔๗} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์-ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2515 หน้า 11-2; ประมวลพระนิพนธ์-การศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ หน้า 6-7; พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117, พ.ศ. 2441

ความเป็นไปของมนุษย์ตามหลัก “มัชฌิมนิยม” มีรากฐานจาก “มนุษยนิยม” ตามแนวพระพุทธศาสนา ผสมผสานกับแนวคิดทางตะวันตกอยู่บ้าง ทางสังคมวิทยามานุษยวิทยาและจิตวิทยา มนุษย์ คือ “สังขารพิเศษ” ประกอบด้วยส่วนเป็นรูปขันธ์หรือ วัตถุธรรม เรียกว่า “ส่วกาย” กับส่วนเป็น “นามขันธ์” เรียกว่า ส่วนจิตใจ รวมเข้าด้วยกันที่เรียกว่า ชีวิตจิตใจ อยู่ภายใต้ปัจจัยทางกาลเทศะและความมุ่งประสงค์ปรุงแต่งขึ้นด้วยเรื่องที่เป็นธรรมชาติหรือธรรมดาและเรื่องที่เป็นวัฒนธรรมอันเป็นผลงานสร้างสรรค์โดยมนุษย์เสริมเรื่องธรรมชาติที่เรียกว่า “กรรม” ได้แก่กายกรรม วาจากรรมและมโนกรรม ในโลกมนุษย์เอง มนุษย์เป็นผู้รับผิดชอบชะตาชีวิตของตน เป็นผู้กระทำความกรรมและรับผลของกรรม เป็นจำเลยของผลกรรมในอดีตและเป็นผู้พิพากษากำหนดวินิจฉัยกรรมของตนเองจากปัจจุบันสู่อนาคต จึงมี สถานภาพและความเป็นอยู่พิเศษกว่าพืช สัตว์ และแม่มเทพ โดยเหตุผลมิใช่ตามกฎหมายธรรมชาติ หรือความเป็นธรรมดาเท่านั้น แต่เพราะองค์ประกอบทางวัฒนธรรมด้วย ผ่านขั้นตอนกระบวนการ กิจกรรม และความมุ่งประสงค์ทางการศึกษาอบรม มนุษย์จึงได้ชื่อว่าเป็น “เวไนยสัตว์” หมายถึงสัตว์ชนิดหนึ่งที่มีคุณสมบัติและศักยภาพพิเศษอยู่ในวิสัยสามารถรับการปลูกฝังแนะนำ สั่งสอน ฝึกฝน อบรม ให้เกิดการเรียนรู้ สู่การพัฒนาเพื่อบรรลุความมุ่งประสงค์ระดับต่างๆทั้งที่เห็นผลได้ในปัจจุบัน โยงสู่อนาคต และถึงระดับสูงสุด คือ การสิ้นทุกข์ได้ด้วยคามหมายมั่นและความพยายามของมนุษย์เอง^{๔๘}

กายกับใจนี้เป็นส่วนผสมกลมกลืนทั้งฝ่ายธรรมชาติกับฝ่ายวัฒนธรรม และย่อมทำธุรสศคล้องสัมพันธ์กันเสมอเพื่อความสมดุลย์ สมเด็จพระพรหมประยุปเป็นเครื่องยนต์สำหรับทำธุระของมนุษย์ “วิจิตรยิ่งกว่าเครื่องนาฬิกาพกเป็นอันมาก สับสน่าประหลาดมากกว่าบรรดาเครื่องจักรซึ่งมีกำลังแรงที่สุด เครื่องทำธุระทางกายนี้คือ อยวระที่เป็นพนักงาน เช่น หัวใจ กระเพาะอาหาร ปอด เส้นเลือด เมื่ออยวระทั้งปวงแห่งเครื่องยนต์ คือ สรีระทำธุระตามหน้าที่เรียบร้อยดี กายก็อยู่ผาสุก ความสำราญของมนุษย์นั้นไม่เฉพาะแต่ความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งกายเท่านั้น ยังต้องอาศัยความสำราญและเป็นไปสะดวกแห่งใจด้วย...”^{๔๙} ตามพระดำริของพระองค์ คนทั้งหมดย่อมเป็นไปตามอำนาจของธรรมชาติ มีร่างกายที่ธรรมดาแต่มาเป็นของที่รู้จักสึกหรองจึงต้องการบริโภคอาหารเพื่อเป็นเครื่องบูรณะมีผิวบางไม่พอจะทนเย็น ทนร้อน ทนฝน ทนแดด ทนลม จึงต้องการเครื่องนุ่งห่มและที่อยู่อาศัย กินอยู่หลับนอน ต้องการหยูกยาเมื่อความเจ็บไข้เข้าเบียดเบียน เหล่านี้เป็นเครื่องบำบัดความจำเป็นพื้นฐาน ยังมีเรื่องที่ต้องสนองความต้องการเพิ่มเติมเข้ามาอีกมากมายนับไม่ถ้วนสำหรับคน เมื่อเป็นเช่นนี้ต่างคนต่างแสวงหา แม้ไม่มีเจตนาจะแข่งขันแต่ก็เป็นอันต้องแข่งขันแก่งแย่งกันอยู่ในที่ ผู้ใดมีความสามารถกว่าผู้นั้นย่อมหาได้คล่องเปรียบเหมือนม้ากำลังวิ่งแข่งกัน ม้าที่แข็งแรงวิ่งไวย่อมวิ่งขึ้นหน้าไปได้ “...ด้วยเหตุเหล่านี้จึงจำเป็นต้องมีการศึกษาอบรมสติปัญญาให้ไพบุลย์ ต้องการความฝึกหัดให้ชำนาญ ศึกษานี้เป็นกิจจำเป็นที่จะพึงทำตั้งแต่เยาว์ จึงเป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ จะชวนชวายให้เด็กของตนมา

^{๔๘} ศึกษาความละเอียดใน สมเด็จพระพรหมประยุป : อรรถศาสตร์ มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2541 หน้า 5-14 ; และมนุษยวิทยา มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2531 หน้า 2-24

^{๔๙} สมเด็จพระพรหมประยุป : มนุษยวิทยา เล่มเดิม หน้า 1

ก่อนถ้าพลาดคราว เด็กล้มขาจากความรู้ความสามารถที่จะทำได้...”^{๕๐}

อาศัยหลักจริยธรรมว่าด้วย “กฎแห่งกรรม” พระองค์ทรงให้ทัศนะเกี่ยวกับวัฏจักรของมนุษย์เพิ่มเติมว่า สัตว์ทั้งหลายตายแล้วย่อมเกิดใหม่อีกแต่เปลี่ยนแปลงไม่คงที่ ตามผลของกรรม มนุษย์อาจไปเกิดเป็นเดียวนานก็ได้ เดียวนานอาจเกิดเป็นมนุษย์ก็ได้ คนชั้นสูงอาจเกิดเป็นคนชั้นต่ำก็ได้ คนชั้นต่ำอาจเกิดเป็นคนชั้นสูงก็ได้ เวียนตายเวียนเกิดไปเช่นนี้ กว่าจะดำเนินถึงที่สุดจึงจะคงที่ไม่มีเกิดไม่มีตายอีก เรียกว่าพระนิพพาน “...เหมือนพืช เช่น ข้าวหรือถั่วงา ที่สุดเป็นเมล็ดหรือหัวหญ้าเพาะลงในพื้นดินคงผลิตผลเป็นชนิดเดิม ข้าวไม่กลายเป็นหญ้า หญ้าไม่กลายเป็นถั่ว แต่เพราะคนผู้เดียวทำทั้งบาปทั้งบุญจึงได้รับผลทั้งส่วนดีส่วนเสียเป็นคราวๆ เหมือนพื้นนาที่ปลูกข้าวยังมีหญ้าขึ้นแซมฉนั้น นี่เป็นเครื่องปันคนแม้ทำดีด้วยกัน หรือทำชั่วด้วยกันก็ให้เป็นคนต่างกัน...”^{๕๑}

ที่จะเข้าใจมนุษย์ได้นั้นต้องถือความจริงตาม “ธรรมตา-นิยม”^{๕๒} ว่ามนุษย์เป็นหนึ่งในสังขารทั้งหลายต้องเป็นไปตามกฎและเงื่อนไขปัจจัยของธรรมชาติ อันเป็นพื้นฐานแห่งวัฒนธรรมของมนุษย์ด้วย มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น เปลี่ยนแปลงในท่ามกลางและสิ้นสุดลงไปในที่สุด เหตุนั้น ตั้งแต่เกิดมาทุกคนย่อมมุ่งหน้าเพื่อผ่านวัยคือปูนทั้ง 3 เป็นเด็กเป็นหนุ่มสาวนี่คือปฐมวัย แล้วเป็นวัยกลางคนร่างกายแข็งแรงทนทาน จิตใจเข้มแข็งแก่การงานนี้ คือมัชฌิมวัย ต่อมาก็แก่เฒ่า ภายใจทรุดโทรม หดความแข็งแรง เข้มแข็ง และตายไปในที่สุดนี้เรียกว่าปัจฉิม

วัย แต่เชื่อว่าทุกคนจะสามารถผ่านวัยทั้งสามไปได้ครบถ้วนทุกคน

“...อันความตายมาถึงแล้วมนุษย์จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงในทรัพย์ก็ดี ยศก็ดี พวักพองก็ดี ที่มีประโยชน์ในเวลายังมีชีวิตอยู่ก็เป็นอันหมดกิจจะตามเกื้อกูลได้ ที่สุดสรีระร่างกายนี้ก็ต้องทอดทิ้งไว้เหนือบสุพี เว้นแต่กรรมที่ได้ทำแล้วข้างดีหรือข้างชั่วนั้นแลที่ได้ชื่อว่าเป็นของมนุษย์ เขาจะพาเอากรรมนั้นแลไป กรรมนั้นแลจะติดตามเหมือนเงาตามตน เพราะเหตุนั้นควรทำความดีความงาม สักสมไว้เป็นคุณเสบียงผู้สัมปรายภพ (ชาติต่อไป) บุญย่อมเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลายในปรโลก (โลกอื่นภายหลังจากโลกนี้)...”^{๕๓} การที่มนุษย์ดำเนินวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายนั้น สมเด็จพระทรงแสดงเน้นความสมดุลแห่งชีวิต ระหว่างกายกับจิตใจ อย่างไรก็ดี ตามในแก่นของความเป็นมนุษย์นั้น ทรงแนะให้เห็นความสำคัญพิเศษในเรื่องคุณค่าทางจิตใจ “อันเป็นนายหรือผู้บังคับบัญชาของร่างกาย” ความเป็นอยู่ใดๆ ก็ตาม การศึกษาอบรมใดๆ ก็ตามที่ไม่ยังผลดีสู่การพัฒนาคุณค่าและ คุณภาพทางจิตใจ (จิตสิกขา) ให้ประเสริฐบริสุทธิ์ขึ้นจาก “อุปกิเลสบาปกรรม” คือตัวเหตุ 16 อย่าง มีการมุ่งให้ผู้อื่นประสบความเสียหาย ความริษยา เป็นต้น ที่ทำให้จิตใจเสียคุณภาพทางดี ครอบงำและปรุงแต่งจิตใจให้เศร้าหมองไม่บริสุทธิ์ ถือว่าความเป็นอยู่ของชีวิตนั้นและการศึกษาเล่าเรียนนั้นเป็นการศึกษาที่พิการและล้มเหลว “ผู้รักตนควรชำระจิตใจให้บริสุทธิ์และอบรมปรุงแต่งจิตใจให้เจริญด้วยคุณภาพ ดังนั้นการศึกษาในระดับนี้คือกิจกรรมทำลายของเสียออกจากชีวิตและปลูกฝังอบรมพัฒนาของดีสู่ชีวิต”^{๕๔}

^{๕๐} สมเด็จพระเจ้า : ธรรมศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 9

^{๕๑} สมเด็จพระเจ้า : ธรรมศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 42

^{๕๒} สมเด็จพระเจ้า : ธรรมศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 52-53

^{๕๓} สมเด็จพระเจ้า : ธรรมศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 46

^{๕๔} สมเด็จพระเจ้า : ธรรมศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 47-49

สมเด็จพระสังฆราช ทรงมองมนุษย์ทุกคนคือ ผู้กำลังทำสงครามแห่งชีวิต สงครามเพื่อสร้างสมบารมีหรือคุณงามความดีให้เอาชนะความชั่วร้าย (อกุศลกรรม) ทำลายสิ่งเป็นโทษเป็นภัย “...เมื่อคิดเห็นว่าสงครามแห่งชีวิตจะช่วยรบแทนกันไม่ได้ ท่านจงเป็นผู้อุดหนุนตัวของท่านเอง จงเป็นผู้รับผิดชอบ กระตือรือร้น เอาใจใส่หมั่นคิดหมั่นทำ ถ้าท่านไม่บรรลุความสำเร็จ ท่านจักได้ชื่อว่าทำสิ่งอันดีที่สุด จักว่าได้ทำสิ่งนั้น สมควรเป็นอย่างยิ่งแล้ว...”^{๕๕} ในเรื่องเกี่ยวกับนี้ที่โยงถึงปัญหาว่าคนเกิดมาเป็นมนุษย์แล้วควรทำอะไรชีวิตจึงจะคุ้มค่าและมีความหมายอย่างแท้จริง พระองค์ทรงเห็นว่า ค่าของคนอยู่ที่ผลงานตามหน้าที่ที่บังเกิดคุณประโยชน์แก่ตนเองพร้อมกับแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยกันอันเป็นความมุ่งหมายประการหนึ่งของชีวิต

“...ถ้าท่านถามว่าในชีวิตของท่าน ท่านจะมุ่งหมายอะไรดี ข้าพเจ้าขอตอบว่า ท่านจงมุ่งหมายเพื่อจะทำหน้าที่ของท่านให้ชอบสมบูรณ์ บริบูรณ์ด้วยความรู้ และคุณธรรมให้บรรลุความเจริญ คุณประโยชน์และความถูกต้องดีงาม เพราะชื่อเสียง ทรัพย์ ยศ ไฉไล และหิตจรรยาก็อยู่ในความสำเร็จแห่งงานนั้นหมด ทุกคนเกิดมาในโลกนี้สำหรับจะทำการด้วยปัญญาที่เหมาะสมแก่เขามีมาแต่แรกและสร้างสมเพิ่มขึ้นทีหลัง เมื่อเขาพบสิ่งใดเรื่องใดว่าเป็นหน้าที่ของเขา เขาต้องทุ่มเทกำลังความรู้ ความคิดและอื่นๆ ทั้งหมดลงในสิ่งนั้น....^{๕๖} คนไม่ได้เกิดมาเพื่อจะสันนิฐานต้นเหตุของพิภพนี้ แต่เกิดมาเพื่อจะศึกษาค้นหาสิ่งที่เขาต้องทำ และควรทำ และกันตัวไว้ให้ดำเนินอยู่แต่ในกิจที่เขารู้ต่างหาก เหตุฉะนั้นเมื่อค้นพบสิ่งที่ท่านจะต้องทำได้แล้ว

จงทำกิจนั้นให้เต็มสามารถของท่าน เพราะกิจนั้นเป็นหน้าที่ของท่าน เป็นเครื่องสำราญ (ให้ความสุข) ของท่านเป็นเครื่องเลี้ยงชีพอันสำคัญของท่านแท้...”^{๕๗}

มนุษย์ต้องบริหารชีวิตของตนให้ดำเนินต่อไปอย่างมีคุณค่าและความหมายตามสถานภาพ บทบาท กำลัง และหน้าที่ที่พระองค์ทรงเรียกว่า “กรณี” เพื่อให้บรรลุคุณประโยชน์ 3 ระดับ หรือ 3 มิติ คือประโยชน์เห็นผลได้ในปัจจุบัน ประโยชน์เห็นผลได้ในระยะยาว หรือในอนาคต และประโยชน์สูงสุด คือ ความสิ้นทุกข์ ประโยชน์ประการแรกเป็นฐานแห่งประโยชน์อีก 2 ระดับ การศึกษาอบรม คือ พลังประจักษ์ให้มนุษย์สามารถบรรลุประโยชน์เหล่านี้ด้วยความพยายามของมนุษย์เอง^{๕๘} อย่างไรก็ตามบรรดาประโยชน์ที่มนุษย์พึงพยายามให้ประสบได้ในปัจจุบันทันตาเห็นเช่น ลาภ ยศ ไม้ตรี สรรเสริญ ความผาสุก ก็เพื่อชีวิตส่วนตนเป็นศูนย์กลาง และมีคุณค่าระดับแคบผลักดันด้วยความเห็นแก่ตัว การศึกษาช่วยคนทำหน้าที่ระดับนี้ถือเป็นการศึกษาที่มุ่งเน้นให้เป็น “คนเก่ง เท่านั้น”^{๕๙}

คนดีย่อมอุทิศตนเพื่อ “กรณียะ” หรือหน้าที่คือ “บุพพการและปฏิกการ” ผู้ทำอุปปการคุณก่อนเรียก “บุพพการ” เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ถือเป็น “บุพพการบุคคล” เป็นเจ้าบุญนายคุณของผู้น้อย ผู้ทำอุปปการคุณตอบเรียก “ปฏิกการ” เป็นหน้าที่ของผู้น้อย เมื่อได้ทำหน้าที่นั้นแล้วได้ชื่อว่า “กตัญญูกตเวที” อันเป็นคุณสมบัติสูงสุดของ “คนดี” การให้และการรับถือเป็นสิทธิและหน้าที่ของมนุษย์ผู้อยู่ร่วมโลกและร่วมกันแสวงหาอรรถประโยชน์ทั้ง 3 ระดับดังกล่าวมาแล้ว^{๖๐} การเป็นมนุษย์ต้องทำงานตามสิทธิหน้าที่ การให้

^{๕๕} สมเด็จพระสังฆราช : พระมหาสมณวาทะ : มหามกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2539 หน้า 60

^{๕๖} สมเด็จพระสังฆราช : พระมหาสมณวาทะ : เล่มเดียวกัน หน้า 52

^{๕๗} สมเด็จพระสังฆราช : มานุษยวิทยา เล่มเดียวกัน หน้า 56-56

^{๕๘} สมเด็จพระสังฆราช : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 1-7

^{๕๙} สมเด็จพระสังฆราช : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 8

^{๖๐} สมเด็จพระสังฆราช : อรรถศาสตร์ เล่มเดียวกัน หน้า 15-16

การศึกษาอบรมเลี้ยงดูอุทิศทุนและการสร้างโอกาสให้ผู้น้อยมีการศึกษาดีและประสบความสุขสำเร็จในชีวิตจึงเป็นสิทธิหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงและแท้จริงของผู้ใหญ่ บิดา มารดา ผู้ปกครอง ครู อาจารย์ พระสงฆ์ ตลอดจนคนรัฐ ฝ่ายใดเพิกเฉยละเว้นการนี้ ถือว่าผิดจรรยาบรรณผู้ตั้งตัวอย่างพระดำริ “...ให้มารดา บิดา อุปการบุตรด้วยการเอาใจใส่เลี้ยงดู คอยสั่งสอนอบรม ห้ามปรามจากความชั่ว ชักนำไปตั้งอยู่ในความดี ให้ศึกษาศิลปวิทยาเต็มความสามารถ ปลูกฝังให้มีคู่อันควรกัน มอบทรัพย์สินสมบัติให้เมื่อถึงสมัยอันควร ให้ครู อาจารย์ อนุเคราะห์ศิษย์ ด้วยการอบรมสั่งสอน ศิลปวิทยาและทำให้ได้รับความดี ผูกพันให้ได้รับความดี บอกลดศิลปวิทยาให้ทั้งหมดไม่อำพราง ยกย่องศิษย์ผู้ควรยกย่องให้ปรากฏในพวกพ้องเป็นที่พึงพิงแก่ศิษย์...”^{๖๑}

สมเด็จพระเจ้าทรงเห็นว่า ความสุขสบายที่ปัจเจกบุคคลได้รับเพียงเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน จากการประกอบภาระหน้าที่ (กรณียะ) ไม่พิเศษเลย ไม่เลยพ้นเรื่องส่วนตัวและที่เกี่ยวกับส่วนตัว เข้าลักษณะการศึกษาเพื่อให้ “รู้จักตัวรอดเป็นยอดดี” เมื่อเปรียบเทียบกับคุณค่าระดับ “สาธารณสุข” หรือ “มหันตสุขของมหาชน” ที่คนทั้งหลายจะพึงมีส่วนได้รับร่วมกัน ผลสูงสุดของการศึกษาจึงควรพัฒนาคนให้ “หลุดพ้นจากอหังการ มมังการ” อันเป็นอุปสรรคต่อการบรรลุนิพพาน ในฐานะเป็นจุดหมายสูงสุดของมนุษย์ “...คนผู้เดียวจะเอาได้สักเท่าไรไม่ช้าก็จักตาย ทรัพย์ก็ตี ยศก็ดี ไม่ตรีกี่ดี สรรเสริญก็ดี ที่ชวนชวหาได้นั้นย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่เอกชนในชั่วชีวิตนี้เท่านั้น ความสุขเฉพาะตัวอาจแผ่แผ่แก่คนข้างเคียง บิดา มารดา บุตร ธิดาของตัว ถือว่ายังคับแคบยังไม่ใช้สุข

อันไพบูรณ์ที่เป็น “สาธารณสุข” ทั่วกันไป สุขของคนทั่วโลกเป็นสุขไพบูรณ์กว่าสุขของเอกชนและของคนเฉพาะชาติ แต่กว้างขวางเกินวิสัยของสามัญชน ผู้ยังถือเราถือเขา แต่ให้หมายมั่นถึงสุขอันมหาชนจะพึงได้รับว่าสำคัญกว่าของตนแล้ว ละความเห็นแก่ตัวเสีย พากเพียรทำให้สำเร็จประโยชน์แก่คนหมู่มาก...”^{๖๒}

พระดำริทางการศึกษาของคณะสงฆ์

นักธรรมศึกษา : ได้ทรงนำการศึกษาแบบใหม่ตามพระดำริขึ้นจากหลักสูตร “นวกภูมิ” มาปรับปรุงเป็นแบบอย่างการศึกษาของคณะสงฆ์ประกอบกับหลักสูตร “องค์สามเณรวัชรธรรม” ตามพระนโยบายฟื้นฟูและส่งเสริมการศึกษาให้แพร่หลายเพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนาตามพระวิสัยทัศน์อันกว้างไกล อีกส่วนหนึ่งเป็นผลเพื่อให้สามเณรผู้ฝึกฝนการศึกษาเล่าเรียนได้รับโอกาสยกเว้นเกณฑ์ทหารอันเป็นความเอื้อเฟื้อของทางบ้านเมืองต่อพระพุทธศาสนาอีกทางหนึ่งด้วย การศึกษาธรรมนี้ได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นหลักสูตรสืบมาให้ชื่อว่า “นักธรรม” หรือ “นักเรียนธรรม” หรือ “นักธรรมศึกษา” สืบมาจนปัจจุบัน มี 3 ชั้น คือ นักธรรมตรี นักธรรมโท และนักธรรมเอก เป็นการศึกษาระดับ “สามัญศึกษา” ของพระภิกษุสามเณรทั่วประเทศ ทรงวางหลักสูตรนิพนธ์หนังสือตำราเรียนจนครบสมบูรณ์ทุกชั้น ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรมีความรู้ความเข้าใจดีขึ้นในพระธรรมวินัยสามารถประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้องสมควรมุ่งประสงค์ “...มีความรู้ภาษามคธแตกฉาน (อักษรสมัย) แต่ไม่ได้เรียนธรรมวินัย (นักธรรมศึกษา) ต่อไปก็เท่ากับ คนอ่านหนังสือออกแต่ไม่รู้หนังสือที่ได้ประโยชน์จากนั้น อีกฝ่ายหนึ่งผู้ที่ไม่รู้ภาษามคธ เรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทยเท่านั้น ยัง

^{๖๑} สมเด็จพระเจ้า : *อรรถศาสตร์* เล่มเดียวกัน หน้า 21-22

^{๖๒} สมเด็จพระเจ้า : *อรรถศาสตร์* เล่มเดียวกัน หน้า 33-34

ทำประโยชน์แก่พระศาสนาได้อยู่ พวกเปรียญโดยมาก (ในการศึกษาแบบเดิม) ความรู้ทางภาษาที่ไม่ได้ความรู้ทางธรรมวินัยก็ไม่มี...”^{๖๓} จึงควรเรียนทั้งนักธรรมศึกษาและบาลีศึกษาไปด้วยกัน

บาลีศึกษา : การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนบาลีศึกษาได้มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้นมาถึงสมัยนี้ พระองค์ค่อยๆปรับปรุงของเดิมผสมผสานกับระบบใหม่อย่างกลมกลืน เกี่ยวกับหลักสูตร การเรียนการสอนและการสอบเริ่มที่มหาวิทยาลัย ทรงนำเอาการศึกษา “นวกภูมิ” กับ “องค์ความรู้ธรรม” มาเป็นพื้นฐานและส่วนประกอบสำคัญของการศึกษา “ภาษามคธหรือภาษาบาลี” เดิมที่เรียกว่า “พระปริยัติธรรม” เพื่อให้ผู้เรียนมีคุณสมบัติสมบูรณ์ด้วยความรู้ภาษามคธ อันเป็นต้นฉบับภาษาบรรจุคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ คือ พระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก และความรู้ภาษาไทยอันเป็นภาษาประจำชาติอีกด้วย ผู้เรียนจึงได้องค์ความรู้ 3 อย่างประกอบกันคือ วัชรธรรมวินัย วัชรภาษามคธ และวัชรภาษาไทย จะบกพร่องอย่างหนึ่งอย่างใด ย่อมถือว่าเป็นการศึกษาพิการ ทรงเปลี่ยนวิธีสอบจากเดิมแปลปากเปล่าต่อหน้าคณะกรรมการ มาเป็นการสอบโดยวิธีเขียนคำตอบในกระดาษ พร้อมกับหลายรูปแบบในการสอบบาลีสนามหลวงครั้งแรก พ.ศ.2454 อนุวัติวิธีที่พระองค์ได้ทดสอบทดลองได้ผลดีในโรงเรียนของมหาวิทยาลัย ทรงเปลี่ยนแปลงหลักสูตรให้ทันสมัยเหมาะสมสะดวกและเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียนยิ่งขึ้น ทรงชำระคัมภีร์ปกรณ์ต่างๆใช้เป็นตำราเรียน และสอนประโยชน์นั้นๆ ทรงรจนาดำรบาลีไวยากรณ์ขึ้นใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาบาลีพื้นฐาน ได้ความ

สะดวกสมบูรณ์ในการศึกษาครบถ้วน เพิ่มประสิทธิภาพในการศึกษาพระปริยัติธรรมยิ่งขึ้น

“...ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสพระมหาสมณ ทรงพระปรารภการเรียนมคธภาษาว่า ย่อมเป็นประโยชน์สำคัญ 2 ประการ คือ เป็นประโยชน์ในพระศาสนาเพราะการเรียนพระธรรมวินัยย่อมอาศัยหลักที่มาในภาษามคธประการหนึ่ง เป็นประโยชน์ในวิชาหนังสือเพราะถ้อยคำในมคธภาษาย่อมเป็นหลักของหนังสือไทยประการหนึ่ง เมื่อเรามีความประสงค์อันมั่นคงที่จะบำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวรสืบไปและเรายังต้องการที่จะบำรุงวิชาหนังสือไทยอยู่เสมอ ก็เป็นเหตุที่เราจะต้องบำรุงการเรียนมคธภาษาให้คงอยู่มิให้ตกเลื่อมทรมานไป...”^{๖๔}

หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและแผนกบาลีแผนใหม่นี้ นอกจากใช้อยู่ในประเทศไทยแล้วประเทศใกล้เคียงบางประเทศยังให้ความนิยมรับเอาไปใช้ด้วย พระเกียรติคุณในด้านการจัดการศึกษาทั้งการศึกษาของชาติในหัวเมืองและการศึกษาของคณะสงฆ์รวมถึงผลงานด้านต่างๆถือเป็น “ทรัพย์สินทางปัญญาอันล้ำเลิศของชาติ” จึงมิได้ปรากฏยอมรับกันอยู่เพียงในประเทศไทย แต่ได้แพร่หลายสู่นานาชาติประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาหรือที่สนใจศึกษาค้นคว้าพระพุทธศาสนายุคใหม่

ภาคที่ ๓ พระดำริด้านการปกครองคณะสงฆ์

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งแผ่นดินไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนปัจจุบัน ในความสัมพันธ์สามเส้าเก่าเดิมแห่งสถาบันไทยอันได้คู่กันคือ บ้าน วัด และวัง วัดเป็นศูนย์กลางประสานสัมพันธ์ระหว่างบ้านกับวังยังความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและเจริญก้าวหน้าของไทย

^{๖๓} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์-การศึกษา หน้า 322

^{๖๔} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์-การศึกษา หน้า 302 เป็นระเบียบจัดหาอาจารย์สอนมคธภาษา ออกโดยเสนาบดีกระทรวงธรรมการ มิถุนายน พ.ศ.2456

เสมอมา อย่างเป็นเอกลักษณ์พิเศษประการหนึ่งของไทย ยังคงค้ำโลกกับคติธรรมผูกมัดหล่อหลอมเข้าด้วยกันให้ดำเนินไปด้วยกัน จนได้มาปรากฏเป็น “สถาบันไทย” ปัจจุบันคือ บ้าน – ศูนย์กลางแห่งสถาบันชาติ วัด-ศูนย์กลางแห่งสถาบันศาสนา และวัง-สถาบันพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้เข้าใจได้จากความสัมพันธ์ต่อกันในทุกทาง เฉพาะอย่างยิ่ง “ทางการศึกษาและการปกครองบริหาร” เห็นได้จากรูปแบบและโครงสร้างการปกครองบริหารศาสนจักรของคณะสงฆ์ไทย เริ่มต้นจากสุโขทัยเป็นต้นมามีลักษณะสอดคล้องคู่ขนานแต่ไม่ใช่คู่แข่งและคู่ปรปักษ์กับโครงสร้างและรูปแบบการปกครองบริหารทางราชอาณาจักร มีวิวัฒนาการมาด้วยกันตามธรรมชาติของมัน กอปรกับทางวัฒนธรรมด้านต่างๆ โดยความพยายามของมนุษย์ อาทิ ทางสังคม การเมืองการปกครอง การศึกษา และการเศรษฐกิจ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริเกี่ยวกับการปกครองบริหารปรากฏในพระนิพนธ์หลายเรื่องหลายฉบับและหลายที่มา ระบุถึงการปกครองบริหารโดยตรงก็มีทรงนิพนธ์เรื่องอื่นๆ แล้วโยงพระดำรินในเรื่องเหล่านั้นสู่เรื่องการปกครองบริหารเป็นจุดมุ่งประสงค์ก็มี โดยทรงเน้นการปกครองบริหารคณะสงฆ์เป็นประการสำคัญ กระนั้นบางโอกาส บางเรื่องที่คณะสงฆ์ไปมีความสัมพันธ์กับทางบ้านเมือง พระองค์ก็ย่อมแสดงพระดำริเกี่ยวกับการปกครองบริหารของทางราชอาณาจักรด้วย ซึ่งก็เป็นการประจักษ์ของชาติบ้านเมืองที่ได้การพระศาสนาและทางคณะสงฆ์ช่วยคิด ช่วยส่งเสริมให้เกิดความเจริญก้าวหน้าไปด้วยกันระหว่าง “บ้าน วัด วัง” เพียงแต่พระองค์ทรงตระหนักและระมัดระวังอย่างยิ่ง ที่ไม่เอาพระองค์และคณะสงฆ์เข้าไปพัวพันกับเรื่องการเมือง พระองค์เองและทรงให้คณะสงฆ์

เป็นเพียง “ครูของแผ่นดิน” ในด้านการศึกษา ศาสนา วัฒนธรรม และคุณธรรมศีลธรรม ทรงกำชับและชี้แนะให้เห็นความสำคัญ ความจำเป็น และคุณค่าของ “การปกครองบริหารที่ซอบ” มาคู่กันกับ “การศึกษาที่ซอบ” เพื่อประโยชน์สูงสุดแก่ “การพระศาสนาและประชาชน” อันเป็นจุดมุ่งประสงค์ใหญ่ของ “การคณะสงฆ์”

“...อันจะเอาการธุระพระศาสนานั้น จำต้องเอาการธุระในการปกครองก่อนอย่างอื่น ต่อการปกครองเรียบร้อยแล้ว การเล่าเรียนการปฏิบัติและการสั่งสอน จึงจะเป็นไปตามกัน...ข้อที่ควรจัดนั้น คือ การปกครองให้เรียบร้อย ห้ามความประพฤติลามกของพระ ชักนำให้ตั้งอยู่ในสังวร และรู้จักขนบธรรมเนียมประเพณีของคณะ วัด ขึ้นมาถึงขั้นนี้ได้แล้วจึงจะต้องการหนังสืออันเป็นแบบแผนแห่งความประพฤติและความนิยมในการเล่าเรียนจึงจะเกิดในลำดับ...”^{๖๕}

พระองค์ตรัสย้ำเตือนผู้ปกครองบริหารเสมอว่า “คนผู้อยู่เป็นหมวดหมู่ด้วยกัน ย่อมจะมีความเห็นต่างกัน ต่างจะเอาแต่ใจของตนแล้วเป็นต้องแตกกันปน ในทางปกครอง ท่านจึงให้ฟังคำผู้ใหญ่ เป็นชั้นๆ ขึ้นมา จนถึงชั้นสูงสุด เพราะฉะนั้น คนผู้เนื่องในการปกครองไม่ควรเอาแต่ใจของตนเลย ... ในการปกครองบริหารนั้น ถึงเวลาควรให้ใช้อำนาจก็ควรใช้ แต่ให้เป็นไปในทางที่ถูกก็แล้วกัน ใจฉันชอบ เวลาจะอ่อนก็ให้อ่อนโยน อย่าอ่อนแอ เวลาจะแข็งก็ให้แข็งแรง อย่าแข็งกระด้าง...”^{๖๖}

การปกครองบริหารคณะสงฆ์มีมาตั้งแต่แรกเริ่มที่บวชเป็นพระขึ้นมา เป็นไปโดยสถานภาพ และสายสัมพันธ์อันใกล้ชิดเสมือนพ่อกับลูก ในฐานะครูอาจารย์กับลูกศิษย์ในระบบดั้งเดิม คือ “พระอุปัชฌาย์

^{๖๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า : พระมหาสมณวาท : เล่มเดียวกัน หน้า 27

^{๖๖} อ้างแล้ว หน้า 27

กับสัททวิหาริก” และ “พระอาจารย์กับอันเตวาลิก” โดยหลักการ แต่ละฝ่ายแต่ละสถานภาพในสังคมสงฆ์ จะต้องประพฤติปฏิบัติโดยเคร่งครัดในภาระหน้าที่รับผิดชอบต่อกันตามที่กำหนดไว้ใน “พระพุทธบัญญัติ” คือ “พระวินัย” เป็นหน้าที่ในลักษณะ “พันธสัญญา” ต่อคู่สัญญา กล่าวคือ ความเป็นอยู่ มีอยู่ของฝ่ายหนึ่ง ประกันความเป็นอยู่ มีอยู่ของอีกฝ่ายหนึ่ง ความเจริญหรือความเสื่อมเสียของฝ่ายหนึ่ง ประกันโดยความเจริญหรือความเสื่อมเสียของอีกฝ่ายหนึ่ง ยืนยันความเป็นความตายกันอยู่ การปกครองบริหารคณะสงฆ์เนื่องด้วยวัฒนธรรมทางความคิดและการศึกษาดังกล่าวมา เริ่มต้นจากจุดนี้และขยายกว้างเป็นปีกแผ่ส่วนสืบทอดมาจนปัจจุบันกาลใด สถานที่แห่งใดโดยองค์ประกอบและเหตุปัจจัยใด และในชนกลุ่มใด ไม่ตั้งมั่นและถือตาม “ฐานรากและต้นแบบ” ของการปกครองบริหารนี้ และรับเอาระบบอื่นมาแทนที่ เชื่อได้ว่าการ พระศาสนาและการคณะสงฆ์จะประสบปัญหา

“...การปกครองฝ่ายพระสงฆ์เนื่องมาจากประโยชน์ส่วนตัว (ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลและคุณประโยชน์จากความสัมพันธ์นั้น) คือมีลูกศิษย์(นักศึกษา = สัททวิหาริก อันเตวาลิก) ที่ปกครองกันโดยฐานเป็นอาจารย์(อุปัชฌาย์ อาจารย์) กับลูกศิษย์ ลูกศิษย์นั้นได้รับการศึกษาอบรมเพียงพอแยกตัวออกไป หรืออาจารย์นั้นไปบวชกุลบุตรที่วัดอื่น มีศิษย์อยู่ต่างวัด ขยายเป็นวงกว้าง โยงใยกันเป็นอย่างนี้ โดยกาลเวลา สถานที่ และบุคคล ฉายาแห่งการปกครองของอาจารย์ก็แผ่กว้างออกไป ทางที่มากขึ้น...การปกครองบริหารควรจะต้องให้เข้ารูปอย่างอาจารย์ปกครองลูกศิษย์รูปใดเป็นอาจารย์อยู่ในท้องถิ่น ควรยกอุปนิสัยเป็นเจ้าคณะ รับภาระหน้าที่เป็นผู้ปกครองบริหาร ทำอะไรไม่ได้ก็เอาไว้เป็นตัวเชิด हाผู้ขึ้นช่วยคิดว่าได้บ้างเสียบ้างก็ข้างเถิด อย่ามุ่งเอาแต่การงานอย่างเดียว... เรื่องการจัดการคณะนั้นที่เป็นสำคัญ คือจัดการปกครองให้เรียบร้อย ต่อนั้นก็ป้องกันพระสงฆ์ไม่ให้ประพฤติเหลวไหล อนุสาวร ให้

ประพฤติปฏิบัติดำเนินอยู่ในธรรมวินัย ทำคนให้สมควรเป็นบุญเขตของชุมชน...”^{๖๗}

การปกครองบริหารคณะสงฆ์ในระบบ “อุปัชฌาย์อาจารย์กับสัททวิหาริกอันเตวาลิก”^{๖๘} ภายใต้อาจารย์ธรรมวินัย^{๖๙} อันเป็น “พระธรรมบุญสูงส่ง” ของพุทธศาสนิกชน และใช้เป็นหลักการและวิธีการในการปกครองบริหารคณะสงฆ์ เป็นระบบการปกครองบริหารมีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาลและอาศัยความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับการปกครองบริหารของฝ่ายบ้านเมืองมาโดยตลอด จึงได้มีวิวัฒนาการมาเป็นลำดับ ภายหลังพระพุทธองค์พร้อมกับพระสาวกประกาศพระศาสนาได้ มีผู้มีศรัทธาขออุปสมบทเป็นพระภิกษุ “รับกรรมมีชีวิตแบบชาวพุทธ” มากเพิ่มขึ้นตามลำดับ ด้วยเลื่อมใสใน “ปรัชญาชีวิตทางสายกลาง” (มัชฌิมาปฏิปทา) ซึ่งไม่เคยมีมาก่อน จึงจำเป็นต้องมีการปกครองบริหารและจัดตั้งระบบเพื่อการนี้ขึ้นมาบนพื้นฐานแห่งระบบ “อุปัชฌาย์อาจารย์ปกครองลูกศิษย์” แฝงอยู่ในระบบ “การศึกษาพระธรรมวินัย” ดังกล่าว

ในระบบการรับสมาชิกเข้าสู่สังคมสงฆ์ที่เรียกว่า “อุปสมบท” ซึ่งเป็นที่มาแห่งวิธีการ “รับสมาชิกเข้าหมู่” สังคมสงฆ์จะถือระบบการปกครองบริหารคณะสงฆ์ 3 ระยะตั้งระยะบรูช้างล่าง^{๗๐} ตามวิวัฒนาการของการพระศาสนา สภาวะการณ์สังคม – สิ่งแวดล้อม และภูมิภาวะทางการศึกษาของพระสงฆ์สาวก ซึ่งท้ายสุดก็จะนำไปสู่การเปิดประกาศคุณลักษณะแท้จริงของแนวคิด

^{๖๗} สมเด็จพระเจ้า อยู่แล้ว หน้า 25 - 26

^{๖๘} ศึกษารายละเอียดในสมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม 1 กัณฑ์ 1 : อุปสัมปทา และเล่ม 3 กัณฑ์ที่ 5

^{๖๙} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม 1 อยู่แล้ว กัณฑ์ที่ 2 : พระวินัยตุ มหามกุฏราชวิทยาลัย : ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ 2521 หน้า 1 – 2

^{๗๐} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม 1 กัณฑ์ที่ 1 : อุปสัมปทา

ทางการปกครองบริหารของพระพุทธศาสนา นั่นคือ “ระบบธรรมาธิปไตย” เป็นรากเหง้าและเป็นแก่นในกระบวนการและขั้นตอนทั้งหลายทั้งปวงในการปกครองบริหาร ก่อนจวนเจียนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานพระอานนทเถระได้ทูลถามว่า “เมื่อพระองค์ทรงล่วงลับไปแล้ว จะทรงตั้งผู้ใดเป็นพระศาสดาแทน” พระองค์ทรงตรัสตอบว่า “พระธรรมวินัยนั้นแหละจักเป็นพระศาสดา”^{๗๑} ตามลำดับพัฒนาการ ดังนี้

1. เอหิภิกขุอุปสัมปทา : เป็นระยะแรกเริ่ม เมื่อได้ทรงตรัสรู้แล้วพระองค์ทรงบวชให้เองด้วยทรงเปล่งพระวาจาว่า “จงเป็นภิกษุมานเกิด” เพียงเท่านั้นก็เป็นอันทรงรับเข้าหมู่พระองค์เองทรงรับเป็นทั้งพระอุปัชฌาย์ดูแลปกครองบริหาร และเป็นพระอาจารย์ให้การอบรม สั่งสอน พระองค์ทรงส่งพระสาวกเหล่านี้ผู้รับการศึกษอบรมทรงคุณสมบัติเพียงพอแล้วออกช่วยงานประกาศพระศาสนาต่อไป ระยะนี้การปกครองบริหารพระสงฆ์อยู่ในวงแคบ ในความสัมพันธ์ระหว่างพระอริยสงฆ์สาวก กับองค์พระศาสดาโดยตรง

2. ติสระณคมณูปสัมปทา : เป็นระยะที่สอง ขยายวงกว้างออกจากกระบวนการระยะแรกที่เกี่ยวข้องกับการรับสมาชิกสู่คณะสงฆ์ และการปกครองดูแลคณะสงฆ์ กล่าวคือ หลังจากทรงส่งพระสาวกออกช่วยประกาศพระศาสนาไปยังท้องถิ่นต่างๆ ครั้นมีผู้เลื่อมใสสมัครใจขอบวชมากขึ้น พระสาวกเหล่านี้จึงพามาเฝ้าพระศาสดา เพื่อขอรับพระพุทธานุญาตรับการบวชเป็นพระภิกษุตามธรรมเนียมที่เคยปฏิบัติมา พระองค์ทรงเห็นความลำบากของผู้พามาขอบวช และผู้ตามมาขอบวช ทั้งยังเป็นอุปสรรคต่อการเผยแผ่พระศาสนาอีกด้วย จึงทรงเพิ่มวิธีบวช คือ “การรับสมาชิกเข้าหมู่”

ใหม่ให้สะดวกและเป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น วิธีที่สองนี้ ทรงมีพระพุทธานุญาตให้ พระสาวกผู้ใหญ่ทรงคุณสมบัติเป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ได้ กระทำการบวชกุลบุตรในสถานที่นั้นๆ ท้องถิ่นนั้นๆ ได้ โดยไม่จำเป็นต้องพากันลำบากลำบากมาเฝ้าเพื่อทูลขอให้ประทานการบวชให้ด้วยพระองค์เองเหมือนแต่ก่อน วิธีที่สองนี้เรียกว่า “ติสระณคมณูปสัมปทา” หมายถึงการสำเร็จเป็นพระภิกษุได้ด้วยตั้งใจแน่วแน่เปล่งวาจาแสดงตนถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ “ในยุคนั้นภายหลังตรัสรู้ การรับเข้าหมู่หรือรับบวชและปกครองกำกับดูแลให้การศึกษอบรมสำเร็จด้วยอำนาจบุคคล คือ พระศาสดาทรงเองบ้าง พระสาวกทำบ้าง”^{๗๒} ยังอิงอาศัยตัวบุคคลอยู่ โดยวิธีการอาจเรียกว่า “บุคคลาธิปไตย” แต่ไม่เรียกว่า “อิตถาธิปไตย” เพราะในแก่นแห่งพุทธปรัชญานั้นเป็น “อนัตตาธิปไตย” คือ “ธรรมาธิปไตย”

3. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา : ครั้นพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลายเป็นปึกแผ่นโดยลำดับ “พระองค์มีพุทธโฆบายจะทรงประดิษฐานให้เป็นหลักมั่นคงยิ่งขึ้น โดยทรงมุ่งประโยชน์ของมหาชนยิ่งกว่าผลส่วนพระองค์เอง จึงได้ทรงมีพระพุทธานุญาตมอบหมายให้สงฆ์เป็นใหญ่ ทรงไว้ซึ่งอำนาจในการปกครองบริหารการคณะสงฆ์” สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ทรงจรรณาไว้ว่า “สงฆ์นั้นไม่ใช่ภิกษุเฉพาะรูป ดังที่คนสามัญเข้าใจกันอยู่ปัจจุบัน แต่หมายถึงภิกษุหลายรูปเข้าประชุมกันเป็นองค์คณะเป็นหมู่ เพื่อร่วมกันกระทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนประชุมแห่งพวกสมาชิกของสมาคมนั้นๆ ซึ่งมีอำนาจตัดสินใจดำเนินการให้สำเร็จกิจของเขา นี้เรียกว่า สงฆ์ มีองค์กำหนดจำนวนสำหรับสังฆกิจนั้นๆ”^{๗๓}

^{๗๑} พระสุตตันตปิฎก : ทีฆนิกาย มหาวรรณปิฎกสูตร หน้า 97-112

^{๗๒} สมเด็จพระเจ้า : เรื่องเดิม หน้า 3

^{๗๓} สมเด็จพระเจ้า : อ้างแล้ว หน้า 3

การบวชแบบนี้มีกระบวนการและขั้นตอนเข้มงวดสำเร็จด้วยการให้มี “พระอุปัชฌาย์” ในฐานะผู้รับรองคำประกันคุณสมบัติครบถ้วนของผู้บวช ซึ่งเรียกว่า “อุปสัมปทาเบกขะ” ผู้เปล่งวาจาขอบวชและระบุจุดหมายในการบวชท่ามกลางสงฆ์ มีผู้สวดหรือผู้ชักถาม ตรวจสอบคุณสมบัติ ทำการสวดถึง 4 ครั้ง เพื่อความมั่นใจที่ย่อมให้มีการบวชและขอบวช องค์กำหนดจำนวนของสงฆ์ให้ผู้อุปสมบทนั้น ในท้องถิ่นที่มีพระสงฆ์มากหา่ง่ายให้มีจำนวน 10 รูปเป็นอย่างน้อย ส่วนในท้องถิ่นที่มีพระสงฆ์น้อย ชาติแคลนพระสงฆ์ให้มีจำนวนอย่างน้อย 5 รูป อุปสมบทสำเร็จด้วยอำนาจสงฆ์อย่างนี้ ถือปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน “ภิกษุผู้ใดอุปสมบทด้วยวิธีซึ่งทรงเอง ที่เรียกว่า “เอหิภิกขุอุปสัมปทา” ก็ดี ด้วยวิธีซึ่งสาวกทำเป็นรายบุคคล ที่เรียกว่า “ติสฺรณคณฺณอุปสัมปทา” ก็ดี ด้วยวิธีซึ่งสงฆ์ทำ ที่เรียกว่า “ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา” ก็ดี ทั้ง 3 เหล่านี้ มี “สังวาส” คือธรรมเป็นเครื่องอยู่รวมเป็นอันเดียวกัน เข้าเป็นพวกเดียวกันได้”^{๗๔} เมื่อมาถึงขั้นทรงมอบอำนาจความเป็นใหญ่ให้แก่สงฆ์รับผิดชอบดำเนิน ‘กิจของสงฆ์’ คือการให้อุปสมบท และสังฆกิจอื่นๆแล้ว พระองค์จึงทรงจัดการประทานอุปสมบทด้วยพระองค์ และการอุปสมบทโดยให้พระสาวกแต่ละรูปทำ วิธีการที่สองนี้ได้นำมาใช้ในการบวชสามเณรที่เรียกว่า “บรรพชา” ในกาลต่อมาจนทุกวันนี้

การยกเอาเรื่องอุปสมบท ที่มีวิวัฒนาการโดยลำดับมาเป็นแบบอย่างแห่งสังฆกิจอื่นๆ ในการพระศาสนาและการคณะสงฆ์นี้ เพื่อชี้ให้เห็นความเป็นมาของการปกครองคณะสงฆ์บน พื้นฐานและหลักคู่กับการศึกษาในระบบอุปชฌาย์อาจารย์กับสัทธืวิหาริก

อันควาลึก ในกรอบแห่งพระธรรมวินัย พระพุทธองค์ไม่ทรงเห็นชอบให้พระสาวกรูปใดรูปหนึ่งมีอำนาจหน้าที่การปกครองบริหาร แม้เคยมีพระภิกษุรูปหนึ่งคือ “พระเทวทัต” พยายามอำนาจในการปกครองบริหารคณะสงฆ์แทนพระพุทธองค์ พระองค์ก็ไม่ทรงอนุญาต^{๗๕} แม้ระยะต่อมาภายหลังพระปรินิพพานและมีการสังคายนาพระธรรมวินัย ก็มีพระเถระผู้ใหญ่ทำหน้าที่ในฐานะเพียงประธานเท่านั้น พุทธทายาทโดยตรงในพระพุทธศาสนาจึงหมายถึง “สงฆ์” ทำการปกครองบริหารพุทธบริษัทกันเองภายใต้พระธรรมวินัยสืบมา ภายหลังพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน การปกครองคณะสงฆ์เรียบร้อยมาระยะหนึ่ง ต่อมาได้เกิดความแตกแยกกันในข้อประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์แต่ละพวกแต่ละหมู่ เพราะความคิดเห็นไม่ตรงกันบ้าง สภาพแวดล้อมต่างกันบ้าง กว่าอื่นใดสาเหตุจากการปกครองบริหารอ่อนแอเอง เกิดถือปฏิบัติต่างกัน ไม่เป็นที่เคารพเลื่อมใสของประชาชน การพระศาสนาและการปกครองบริหารคณะสงฆ์จึงต้องอาศัย “อานาจรัฐ” เข้ามาช่วยเหลือเป็นบางครั้งบางคราว อย่างเช่น ภายหลังพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพานแล้วประมาณ 200 ปี เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชครองราชสมบัติ ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นที่ยิ่ง ทรงบัญญัติพระองค์เป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก พวกเดียรถีย์เห็นเหล่าพระภิกษุสงฆ์อยู่กันสุขสำราญมากด้วยลาภสักการะภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ จึงพากันปลอมตนเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาเพื่อลาภสักการะ เกิดรังเกียจแตกร้างกันขึ้นในสังฆมณฑล ใน พ.ศ. 236 พระองค์จึงทรงอาราธนาพระโมคคัลลบุตรเป็นประธานสงฆ์ร่วมกันกระทำ “สังคายนา” วางระเบียบพระธรรมวินัยและการปกครองบริหารคณะ

^{๗๔} สมเด็จพระเจ้า : อ้างแล้ว หน้า 4

^{๗๕} สมเด็จพระเจ้า : อ้างแล้วหน้า 27 - 28

สงฆ์ร่วมรวมลงเป็น “เอกภาพ” จึงช่วยให้คณะสงฆ์เข้มแข็งต่อมา

แม้การคณะสงฆ์และการปกครองบริหารคณะสงฆ์จะดำเนินไปโดยอิง “กฎ” ทั้ง 3 ประการดังกล่าว แต่ความเป็น “ธรรมาธิปไตย” ก็ยังถือเป็นหลักแห่งการปกครอง “แบบพุทธนิยม” โดยยึด “สาราณียธรรม” เป็นหลักในการอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่า ซึ่งเป็นเรื่องของการปกครองบริหารพระพุทธองค์ทรงทราบการดำเนินการล่วงหน้า เรียกว่า “อนาคตังสญาณ” ว่าการแตกสามัคคีเป็นภัยอย่างยิ่งต่อพุทธบริษัท รวมถึงการปกครองบริหารคณะสงฆ์ จึงได้ทรงสั่งสอนหลักแห่งการป้องกันการทะเลาะวิวาท หลักแห่งสามัคคีธรรม และหลักแห่งการชำระอธิกรณ์หรือคดีความของสงฆ์ไว้สรุปความดังนี้

ก. ให้มีเมตตาธรรมต่อกันทาง มโนกรรม วาจากรรม และกายกรรม ทั้งในที่แจ้งและที่ลับ ทั้งต่อหน้าและลับหลัง จากความจริงใจไม่ใช่แสร้งแกล้งทำ

ข. ให้มีความโอบอ้อมอารี เอื้อเพื่อเกื้อกูลต่อกัน ในปัจจัยสี่จนเจือกันแบ่งกันใช้ตามมีตามได้

ค. ให้มีการเสมอกันโดยศีล คือ ข้อวัตรปฏิบัติเท่าเทียมกัน ไม่ลักลั่นหละหลวม สร้างความรังเกียจแก่กันและกัน

ง. ให้มีความคิดความเห็น และความเชื่อลงรอยกัน ตรงกัน ไปด้วยกันได้ ในกรอบแห่งพระธรรมวินัย และขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม

อย่างไรก็ตาม แม้พระอรหันต์ยังพลาตพลั้งในข้อบัญญัติพระวินัยได้ คณะสงฆ์ต่อมาไม่ใช่ “อริยสงฆ์” เหมือนในครั้งพุทธกาล ส่วนใหญ่เป็นสามัญสงฆ์ หรือสมมติสงฆ์ ย่อมอยู่ในฐานะและวิสัยละเมิดกฎหมายสงฆ์ และก่อให้เกิดปัญหาทางพระพุทธศาสนาและการคณะสงฆ์ได้

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระศรัทธาแรงกล้ายิ่งในพระพุทธศาสนา ทรงได้พระดำริการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้เป็นปึกแผ่นคู่กับแผ่นดินไทยในรูปแบบคล้ายกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระองค์ได้ทรงให้มี^{๗๖} การปรับปรุงแก้ไขความวิปริตผิดพระธรรมวินัยในคณะสงฆ์ให้พระสงฆ์ประพฤติเคร่งครัดในศีลาจารวัตรเยี่ยงผู้ดำรงสถานภาพสมณเพศ ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช(สี) วัดบางหว้าใหญ่ในตำแหน่งสังฆปริณายก ทรงถอยยศพระสังฆราช(ขึ้น) วัดขรัวหงษ์ สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีครองราชย์ลงเป็น พระธรรมธีรราชมุณีว่าที่พระวันรัต โปรดให้เปลี่ยนนามพระราชาคณะเดิมที่พ้องกับพระนามของพระพุทธเจ้าเป็นนามอื่น เพราะถือเป็นอัมพมงคลและอาจเอื้อมเบื้องสูง วัดใหญ่ๆ สำคัญๆ ที่ว่างเจ้าอาวาสลง พระองค์ทรงตั้งพระภิกษุให้เป็นพระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์อันเหมาะสมเป็นผู้ครองวัดนั้นๆ หรือหากพบว่าวัดใดเจ้าอาวาสอ่อนแอ ประพฤติปฏิบัติผิดธรรมเนียมวินัย ละจารีตประเพณี ก็ทรงสั่งการถอดถอนแล้วทรงแต่งตั้งเจ้าอาวาสผู้เข้มแข็งขึ้นแทน ทรงโปรดให้แสวงหาพระรามัญผู้ทรงคุณวุฒิ ครองสมณเพศเคร่งครัดในพระธรรมวินัยได้ 3 รูป ทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะที่ว่างอยู่^{๗๗} ทรงโปรดให้ประชุมคณะสงฆ์ บัณฑิต และราชบัณฑิต ทำการสังคายนาชำระพระไตรปิฎก คัดลอกสร้างเป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวง โปรดให้มีการสอนพระปริยัติธรรมให้ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกนั้นขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนตามวังเจ้านายและบ้านเรือนของข้าราชการบริพารผู้ใหญ่ ภายหลังสมเด็จพระสังฆราช (สี) สิ้นพระชนม์ ได้ทรง

^{๗๖} ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย มหามกุฏฯ หน้า 8 - 9

^{๗๗} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา เล่มเดียวกัน อ้างแล้ว 2514 หน้า 193

ตั้งพระวันรัต(สุก) วัดมหาธาตุ ผู้เคยเป็นประธานชำระพระไตรปิฎกขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชสืบแทน^{๗๘} ในตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ “สมเด็จพระอริยวงศญาณ” และทรงดำรงตำแหน่งทางการปกครองบริหารเป็น “มหาสังฆปริณายก” ประมุขสังฆมณฑลแห่งศาสนจักรปกครองบริหารคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร ในรัชกาลนี้คณะสงฆ์เหลือเป็น 2 คณะ คือ คณะคามวาสีฝ่ายขวา-คณะใต้ และคามวาสีฝ่ายซ้าย-คณะเหนือ ได้มีการตรากฎหมายคณะสงฆ์ขึ้นเป็นข้อบังคับถือเป็นแนวปฏิบัติ “เสริมกำลัง” พระธรรมวินัยที่เคยถือเป็น “พระธรรมบัญญัติสูงสุด” รวมกฎหมายพระสงฆ์ 10 ฉบับด้วยกัน โดยมีวัตถุประสงค์หลักคือ “เพื่อกวดขันความประพฤติของพระสงฆ์” ให้ปฏิบัติตนอยู่ภายใต้ “พระธรรมวินัย” และตั้งอยู่ในกรอบอันดีงามแห่งประเพณีคณะสงฆ์สืบไป ดังตัวอย่างระบุในฉบับที่ 6 พ.ศ. 2326 มีข้อความตอนหนึ่งว่า “ห้ามมิให้ภิกษุสามเณรสงเคราะห์ฆราวาส ให้ผลไม้ไปไม้ ดอกไม้ เป็นต้น กล่าวป่าวร้องเรียกละเมิดของอันเป็นของฆราวาสอันมิใช่ญาติ อย่าให้เป็นเหตุใช้สอยชาวสาส์นการฆราวาส และห้ามบรรณาการทั้งปวงอันผิดจากพระปาติโมกข์สังวรวินัย”^{๗๙}

ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การพระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ได้สืบทอดตามประเพณีทุกด้าน เพื่อให้มีพระประมุขทางศาสนจักรปกครองบริหารสังฆมณฑลสืบประเพณี ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชถึง 3 พระองค์ต่อเนื่องกัน

ทรงพระราชทานสมณศักดิ์เป็น สมเด็จพระอริยวงศญาณ ดำรงตำแหน่งการปกครองบริหารเป็น “มหาสังฆปริณายก” ปกครองพระสงฆ์สามเณรได้ทั่วพระราชอาณาจักร คือ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช(สุก) วัดมหาธาตุ ล้นพระชนม์ ได้ทรงสถาปนาพระพนรัต(มี) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระสังฆราชสืบต่อมา พระสังฆราชพระองค์นี้ได้จัดสมณทูต 8 รูป ไปสืบศาสนวงศ์ในลังกาทวิป ต่อมาได้มีการฟื้นฟูพิธีวิสาขบูชาขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย มาขาดตอนสมัยกรุงศรีอยุธยา ทรงขยายหลักสูตรการเรียนบาลี 3 ชั้น สืบทอดมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ บาเรียน ตรี โท เอก ต่อมาได้ทรงโปรดเกล้าฯสถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร(สุก) วัดมหาธาตุขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ทรงคุณธรรมสูงทางด้านวิปัสสนา มีพระนามเรียกขานกันว่า สมเด็จพระสังฆราชไก่เถื่อน เพราะทรงสามารถทำไก่ป่าเถื่อนให้เชื่องเหมือนเป็นไก่บ้านได้ ต่อมาจึงได้มีทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัต(ก่อน) วัดมหาธาตุ ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศญาณ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ภายใต้การปกครองบริหารคณะสงฆ์สมัยนี้ ได้มีการซ่อม สร้างพระไตรปิฎกให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น เรียก “ฉบับรดน้ำแดง” ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม จากเดิม บาเรียน ตรี โท และเอก มากำหนดหลักสูตรจัดระดับเป็นชั้นๆ จนถึงเปรียญ 9 ประโยค

สมัยรัชกาลที่ 3 - 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อเป็นพิเศษ เหตุเริ่มสู่ความเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่สุดของชาติบ้านเมือง ขยายการรับรู้การพระพุทธศาสนา ในสามสถาบันหลักของไทย เมื่อฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดเปลี่ยนแปลงไป ฝ่ายที่เหลือย่อมต้องอนุวัตตามด้วยระดับใดระดับหนึ่ง ความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในวิถีชีวิตไทยครั้งนี้ สัมพันธ์กัน

^{๗๘} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : อ้างแล้ว หน้า 107

^{๗๙} สิริวัฒน คำวันสา : *สงฆ์ไทยใน 200 ปี*, โรงพิมพ์ศรีอนันต์ 2525 หน้า 22 และพระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต) : *ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย* มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2536 หน้า 20

ในทุกเรื่องทุกด้านและทุกระดับของ “ความเป็นไทย” อาทิ การเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจ การสังคม วัฒนธรรม การศาสนา การศึกษา และแม้แต่ว่า แนวความคิดความเชื่อ ทั้งหมดอยู่ในระยะขยับตัวเพื่อรอรับการปรับเปลี่ยน ให้ประสานกันระหว่าง “ของเก่า กับของใหม่” กล่าวคือ ระหว่าง “สยามเก่ากับสยามใหม่” มูลเหตุสำคัญยิ่งมีทั้งภายในประเทศและภายนอกประเทศ

โดยความรวมการปกครองบริหารคณะสงฆ์มีลักษณะผสมผสานระหว่าง “อนุรักษนิยม” กับ “ปฏิวัตินิยม” ในรัชกาลที่ 3 มีลักษณะอนุรักษนิยม ส่วนในรัชกาลที่ 4 เป็นปฏิวัตินิยม ซึ่งได้เริ่มขึ้นในปลายรัชกาลที่ 3 นั่นเอง ที่ผ่านมามีคณะสงฆ์แบ่งการปกครองออกเป็น 3 คณะ คือ คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย ปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองภาคเหนือ คณะคามวาสีฝ่ายขวาปกครองคณะสงฆ์ หัวเมืองภาคใต้ และคณะธรรมาวาสีปกครองพระฝ่ายวิปัสสนาธุระทั่วราชอาณาจักร ในรัชกาลที่ 3 ได้เปลี่ยนคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายเป็นคณะเหนือคามวาสีฝ่ายขวาเป็นคณะใต้ ต่อมา มีการรวมพระอารามหลวง และวัดบางส่วนในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลตั้งเป็นคณะใหม่ เรียกว่าคณะกลาง มีกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์ วัดเชตุพนเป็นเจ้าคณะ เมื่อรวมเข้ากับคณะธรรมาวาสีเดิมจึงเป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมาวาสี เพื่อให้การปกครองบริหารเป็นไปด้วยความเรียบร้อยสอดคล้องกับคณะทั้ง 4 จึงได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ 4 รูป เป็นเจ้าคณะใหญ่ ให้มีอำนาจหน้าที่ปกครองดูแลกิจการคณะสงฆ์ในคณะของตน ทั้งนี้เจ้าคณะใหญ่แต่ละรูปต้องขึ้นตรงต่อสมเด็จพระสังฆราชสถลมหาสังฆปริณายก ผู้เป็นประมุขสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร ต่อมาได้มีการยุบคณะธรรมาวาสีลงไว้แต่ตำแหน่ง

เพราะคณะสงฆ์ฝ่ายนี้ลดจำนวนลงเรื่อยๆ^{๔๐} การพระศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้มีลักษณะเด่นเป็น “อนุรักษนิยม” มีความเจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับ

ด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม ได้มีการสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงเพิ่มจำนวนขึ้นไว้

อีกหลายฉบับครบถ้วนสมบูรณ์กว่าแต่ก่อน ได้มีการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย ทรงส่งเสริมการสอน (บอก) พระปริยัติธรรมในบรมมหาราชวัง และพระอารามหลวงทุกแห่ง พระราชทานอุปถัมภ์แก่พระภิกษุสามเณรที่สอบได้ตลอดถึงโยมบิดามารดา คำว่า “มหา” เป็นคำนำหน้าพระภิกษุสามเณรที่สอบได้ ‘บาเรียน’ จึงได้กลายเป็นสมณศักดิ์ทางการศึกษาของภิกษุสามเณรตั้งแต่นั้นมา

ด้านการสร้างและปฏิสังขรณ์พระอารามหลวงและวัดราษฎร์ ทั้งยังทรงส่งเสริมให้ผู้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามขึ้นเป็นจำนวนมากเป็นพิเศษ รวมทั้งได้ทรงสร้างวัดบวรนิเวศวิหาร^{๔๑} อันเป็นศูนย์กลาง “การปฏิบัติและปฏิรูปการพระศาสนาและการคณะสงฆ์” โดยรัชกาลที่ 4 และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในสมัยต่อมา ก่อนเสด็จสวรรคต รัชกาลที่ 3 ทรงมีกระแสพระราชดำริข้อความในพระราชหฤทัยว่า “... การสงครามข้างญวน ข้างพม่า เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ชาวฝรั่ง ให้ระวังให้จงดี อย่าให้เสียที่เขา การงานสิ่งใดของเขาที่คิดว่าดี ควรจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เขาอย่างเขา แต่อย่านับถือ เลื่อมใสไปทีเดียว ทุกวันนี้คิดจะสละห่วงใยให้หมด

^{๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อ้างแล้ว หน้า 196

^{๔๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร เล่มเดียวกัน อ้างแล้ว 2513 หน้า 1 ; วอลเตอร์ เอฟ เวลดา : แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิธิ ทองโสภิต สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514 หน้า 63 - 64

อาศัยอยู่แต่วัด สร้างไว้ใหญ่โตหลายวัดที่ยังค้างอยู่ก็มี ถ้าชำรุดทรุดโทรมไป จะไม่มีผู้ช่วยบำรุง.... (เงินพระคลัง 4 หมื่นชั่ง) ..ขอสัก 1 หมื่นชั่งเถิด ถ้าผู้ใดเป็นเจ้าแผ่นดินช่วยบอกแก่เขา ขอเงินรายนี้ช่วยทำนุบำรุงวัดที่ชำรุด และการวัดที่ยังค้างอยู่นั้นให้แล้วด้วย...”^{๔๒}

ราชอาณาจักรกับศาสนจักรสัมพันธ์กันในลักษณะ “เชื้อคุณประโยชน์” ต่อกัน รัฐให้การอุปถัมภ์ทางวัตถุธรรมหรืออามิสทาน ส่วนวัดตอบแทนประชาชนด้วยการศึกษาเล่าเรียน และให้ “ธรรมทาน” ภายใต้การปกครองบริหารคณะสงฆ์โดยพระบรมราชูปถัมภ์อย่างเต็มกำลังศรัทธา พระภิกษุสามเณรได้รับความเคารพนับถือ และได้รับเกียรติอย่างสูงเป็นพิเศษ พระภิกษุสามเณรจะประพฤติปฏิบัติชอบแบบภพรอง ละเมียดก้าวล่วงพระธรรมวินัย ผิดวิสัยสมณสาธูปเป็นประการใดก็ สุดท้าย “ชั่วช้าขี้ต่ำส่งฆ์” ควรได้รับการอภัยให้ทั้งโดยอำนาจรัฐ และโดยค่านิยมของสังคม พลอยเป็นใจส่งเสริมให้ข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรย่อหย่อนลงเรื่อยๆ สร้างความเสื่อมเสียแก่วงการคณะสงฆ์ บ่งบอกทิศทางแห่งความไม่มั่นคงปลอดภัยแห่งพระศาสนาในอนาคต เพราะการพระศาสนาและคณะสงฆ์มุ่งเน้นแต่ “ศรัทธาศาสนวัตถุและคันถธุระ” ปล่อยปละละเลยภาระหน้าที่หลักสำคัญยิ่งที่สุดอีกประการหนึ่งคู่กันมาแต่สมัยพุทธกาล คือ “วิปัสสนาธุระ” หรือ “ปฏิบัติ” การละเลยข้อประพฤติปฏิบัติและการฝึกตนตามหลักพระธรรมวินัยที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา ทำให้ศาสนจักรต้องค่อยๆ อ่อนแอลงสูญเสียความสมดุลแห่งคุณสมบัติของชีวิตชาวพุทธ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระภิกษุสงฆ์ คือ “ผู้ซึ่งพร้อมด้วยความรู้ชอบคู่กับความถึงพร้อมด้วยความประพฤติ

ชอบ” พระสงฆ์ในอุดมคติพุทธจึงควรดำรงตนให้ชีวิตสมดุลด้วยคุณสมบัติ 2 อย่างดังกล่าว โดยวิธีการ 2 ทาง ประกอบกันไปพร้อมๆ กันคือ แนวทางแห่งคันถธุระ-การศึกษาพระธรรมวินัย กับวิปัสสนาธุระ-การประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยที่ได้ศึกษาแล้ว เพื่อนำผลของการศึกษาและการปฏิบัติสู่ “ปฏิเวธ” การปกครองคณะสงฆ์ต้องสามารถเอื้อประโยชน์ให้พระภิกษุสงฆ์ดำเนินชีวิตตามแนวทางนี้ ขณะเดียวกันก็นำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลแก่ประชาชนยุคใหม่ได้ด้วย

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ได้ผนวชเป็นภิกษุในปี พ.ศ. 2367 ตามพระราชประเพณี ประกอบกับทรงมีพระอุปนิสัยศรัทธาแรงกล้า ฝึกฝนในการศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติทางพระพุทธศาสนามาแต่ยังทรงพระเยาว์ มีสมเด็จพระสังฆราช(คอน)วัดมหาธาตุเป็นพระอุปัชฌาย์ ทรงได้พระฉายานามในพระศาสนาว่า “พระวชิรญาณ” ประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ภายหลังทรงผนวชได้เพียง 15 วัน สมเด็จพระบรมชนกนาถคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแสดงธรรมโปรด ยังมีได้ดำรงสั่งมอบเวนพระราชสมบัติแก่ผู้ใดหากถือตามกฎหมายฉกฉวย เจ้าฟ้ามงกุฎคือองค์รัชทายาทขึ้นครองราชย์สมบัติสืบต่อพระราชบิดา เพราะทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าราชโอรสองค์ใหญ่ ประสูติแต่พระอัครมเหสี แต่ทรงตัดสินพระทัยผนวชต่อ โดยทรงถือตามความเห็นของที่ประชุมพระราชวงศ์กับเสนาบดีหัวหน้าข้าราชการทั้งปวง รวมทั้งข้อปรึกษาของสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส พระปิตุลาซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดพระเชตุพน และกรมหมื่นเดชอดิศร พระเชษฐา “...ยังไม่ใช่เวลา อย่าหวังราชสมบัติดีกว่า...”^{๔๓} ยิ่งกว่านั้นที่พระองค์ทรงเสียสละโอกาส

^{๔๒} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ : พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ ร.3 พระนคร โรงพิมพ์คุรุสภา 2505 หน้า 87 - 89

^{๔๓} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : พระนิพนธ์ความทรงจำ แพร่พิทยา พระนคร 2514 หน้า 62 - 64

ในการครองราชสมบัติครั้งนี้ ด้วยเหตุผลสำคัญอันลุ่มลึกยาวไกลคือ ทรงเห็นแก่ความเรียบร้อยความเป็นปึกแผ่นมั่นคงของชาติบ้านเมือง ตลอดจนความสงบสุขร่มเย็นของเหล่าประชาราษฎร เป็นการเสียดุลอันใหญ่หลวงที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย ยังผลสู่ความเปลี่ยนแปลงอันใหญ่หลวงหลายด้านของประเทศชาติ พระศาสนาและการคณะสงฆ์ในกาลต่อมา

เมื่อการนี้เป็นเช่นนี้ ที่ประชุมพระราชวงศ์ และเสนาบดีหัวหน้าข้าราชการผู้ใหญ่จึงได้ถวายราชสมบัติแด่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ ผู้เจริญพรรษาว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎ ถึง 17 ปี พร้อมทั้งทรงมีพระสปรการณชำนานูงานราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระบรมชนกนาถมาแล้วมากมาย พระองค์ทรงตอบได้เปรี๊ญธรรม 5 ประโยค ทรงพบเห็นพระภิกษุสามเณรไทยย่อหย่อนและละเมิดพระธรรมวินัยหนักหนาขึ้นเป็นลำดับ ทั้งในระดับ“อาทิพรหมจาริกาสึกษา และอภิสมาจาริกาสึกษา” ทรงเศร้าสลดพระหฤทัยเป็นยิ่งนักต่อข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรที่วิปริตผิดสมณสาธูป ถือได้ว่าเป็นภัยต่อความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและสถิตสถาพรแห่งพระศาสนา และประเทศชาติที่กำลังคุกคามโดยวัฒนธรรมทางความเชื่อและความคิดแบบตะวันตก ต่อมาทรงเลื่อมใสในจริยวัตรอันเคร่งครัดวินัยของพระเถระชาวมอญรูปหนึ่ง ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระสุเมธมุนี (ชาย พุทธวโส) วัดบวรมงคล(วัดลิงขบ) มีพระประสงค์จะถือปฏิบัติวินัยเคร่งครัดตามแบบอย่างพระเถระรูปนี้ จึงทูลขออนุญาตสมเด็จพระอุปัชฌาย์ ย้ายจากวัดมหาธาตุไปประทับ ณ วัดราชาธิวาส(วัดสมอลาย) เมื่อ พ.ศ. 2372 ทรงเข้ารับการอุปสมบทเข้า โดยมีพระสุเมธมุนีเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยอย่าง

แตกฉานลุ่มลึกและทั่วถ้วน(คันถุระ) พร้อมกับทรงฝึกปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด (วิปัสสนาธุระ) จากนั้นจึงทรงเผยแพร่”ปฏิปทาชีวิต”นี้ จนมีผู้เคารพนับถือศรัทธาและปฏิบัติตามมากขึ้นเรื่อยๆ เป็นลำดับ^{๕๔}

ทรงประกาศตั้งคณะสงฆ์ใหม่ขึ้นเรียกว่า”คณะธรรมยุติกนิกาย” โดยกำหนดเอาการผูกพัทธสีมาใหม่ในวัดสมอลาย เมื่อ พ.ศ. 2376 ให้เป็นการก่อตั้งคณะธรรมยุต ต่อมาได้เสด็จมาประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารตามคำทูลร้องขอของรัชกาลที่ 3 ในวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2379^{๕๕} สมเด็จพระสังฆราชเจ้าเกี่ยวกับ “อภิสมาจาริกาสึกษา” ซึ่งเป็นบทบัญญัติไม่มีในพระปาฏิโมกข์ แต่เป็นเพียง “ขนบธรรมเนียมและจารีต” กำหนดหลักการและแนวทางประพฤติปฏิบัติสืบๆ กันมาเป็น “วิถีชีวิต” ของพระธรรมยุติกนิกายว่า “...กิริยาที่นำพระศาสนาสืบลงมาด้วยไม่ได้จารีกลงเป็นอักษรนั้น มีตัวอย่างที่แลเห็นอยู่ใกล้ๆ ขนบธรรมเนียมของพวกธรรมยุติกนิกายเราเอง ตั้งแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชจนบัดนี้ 60 ปีเศษล่วงไปแล้ว นำสืบกันมาด้วยประเพณีตามกันไม่ได้จารีกลงเป็นอักษรเลย ยกไว้แต่หนังสือพระวินัยหนังสือพระธรรม และคำมคธที่จะต้องท่องบ่น พระบาลีที่เป็นของดั้งเดิม เป็นหลักฐาน เป็นของบริสุทธิ์นั้น ปรากฏชัดว่าไม่เป็นสำคัญจริงไปทั้งหมดดังที่นับถือกันมา เป็นของที่รจนาเพิ่มเติมเหมือนกัน...”^{๕๖}

ระหว่างที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์ทรงถือพระธรรมวินัยเป็นหลักและวิธีในการปรับปรุง

^{๕๔} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : *ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร* มหามกุฏฯ 2513 หน้า 2 - 29

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน อ้างแล้ว หน้า 30 - 32

^{๕๖} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า : *วินัยมูข* เล่ม 1 หน้าค่านำ ข และ ค

การพระศาสนา และการพระสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรงเป็นต้นแบบฟื้นคืนชีวิตปฏิบัติต้องตามพระพุทธบัญญัติและอภิธมาจาร^{๘๗} ทรงให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้เลื่อมใสในปฏิปทาแห่งคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนี้ ทรงวางระเบียบปกครองสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย กำหนดแนวทางปกครองบริหารการคณะสงฆ์ใหม่เริ่มแบบอย่างขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงแต่งตั้งพระเถระผู้ทรงคุณสมบัตินี้ ๑ รูป เป็นกรรมการที่ปรึกษาการคณะสงฆ์ วัดบวรนิเวศวิหาร โดยนามตั้งเดิมเรียกว่า “บวรทศาทิคณะ” ทรงอบรมพระภิกษุที่เป็นศิษย์หลวงให้เป็นผู้นำหนักแน่นเคร่งครัดในการปฏิบัติพระธรรมวินัยอุทิศชีวิตเพื่อพระศาสนา จึงได้มีพระผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเป็นจำนวนมากเพิ่มขึ้น เมื่อเสด็จลาผนวชออกครองราชสมบัติแล้ว บรรดาพระภิกษุศิษย์หลวงเหล่านั้นก็คงรักษาการปฏิบัติเคร่งครัดหนักแน่นและมั่นคงอยู่เช่นเดิม ศิษย์ทั้งหลายรวมตัวกันขึ้นกลายเป็นพระสงฆ์ธรรมยุต ปรากฏมาจนถึงบัดนี้ วัดบวรนิเวศวิหารได้เป็นศูนย์กลางเผยแผ่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาเพิ่มขึ้นของประชาชนทุกชั้นทุกระดับ และทุกหมู่เหล่า ได้มีวัดและสำนักสงฆ์เพิ่มขึ้นทั่วประเทศในเวลาต่อมา^{๘๘}

อย่างไรก็ตาม โครงสร้างการปกครองบริหารคณะสงฆ์ไทยฝ่ายคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย ไม่ได้แยกเป็นเอกเทศจากคณะสงฆ์ไทยเดิมคือคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย แต่ยังสังกัดอยู่กับ “คณะกลาง” ดังกล่าวมาแล้วในตอนต้น อนึ่ง การแยกนิกายสงฆ์ของไทย

ออกเป็น ๒ นิกาย คือ มหานิกาย นิกายเดิม และนิกายหลักที่สืบต่อกันมาตั้งแต่กรุงสุโขทัย กับธรรมยุติกนิกายนิกายใหม่ อย่างที่เป็นมานี้ หาได้เกิดจากมูลเหตุเพราะ “ทิฏฐิอสามัญญตา” หมายถึง ความคิด ความเห็น ความเชื่อ การถือพระคัมภีร์แตกต่างกันไม่ แต่เป็นโดย “สัลลอสสามัญญตา” หมายถึง ข้อแย้งเกี่ยวกัน เพราะประเพณีปฏิบัติตามพระธรรมวินัยไม่เหมือนกันไม่เท่าเทียมกัน ส่วนการที่พุทธศาสนิกชนเกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายใหญ่ ๒ นิกายมาแต่ตั้งเดิมคือ นิกายหินยานหรือเถรวาท กับนิกายมหายานนั้น เกิดขึ้นเพราะมูลเหตุ ๒ ประการ ดังกล่าวประกอบกัน การศาสนาและการคณะสงฆ์ไทยแม้จะไม่ค่อยราบรื่นดังที่เคยมีนิกายเดียวแต่ยังเป็นหนึ่งเดียวกันภายใต้ “สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก” พระผู้เป็นประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทยพระองค์เดียวกัน และภายใต้เอกอัครศาสนูปถัมภกแห่งองค์พระมหากษัตริย์ไทยพระองค์เดียวกัน

ครั้งเจ้าฟ้ามงกุฎเสด็จขึ้นครองราชย์^{๘๙} ปรากฏว่าตำแหน่ง “สังฆปริณายก” อันเป็นตำแหน่งปกครองบริหารสูงสุดของคณะสงฆ์ไทยยังว่างอยู่ พ.ศ. ๒๓๙๔ ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอผู้ใหญ่เป็นมหาเถระฝ่ายมหานิกาย ทรงคุณธรรมยิ่งกว่า “สังฆนายก” รูปอื่นๆ จึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศขึ้นเป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณุชิตชิโนรส” สถิต ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นสังฆปริณายกสงฆ์บริษัททั่ว

^{๘๗} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม ๑ อ้างแล้ว หน้า ๘ - ๑

^{๘๘} สมเด็จพระเจ้า และสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อ้างแล้ว หน้า ๑๕ - ๑๖ ; ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้า ๑๑๐ - ๑๑๒ ; มหามกุฏราชวิทยาลัย : ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย หน้า ๑๑ - ๑๒

^{๘๙} มหามกุฏราชวิทยาลัย : ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย หน้า ๑๑ คู่มือเรียบเรียง : ดำเนินวัดบวรนิเวศวิหาร หน้า ๓๙ - ๔๐ สังฆนายก คือ ตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ระดับสูง มีด้วยกันหลายองค์สมัยเดียวกัน หมายถึง พระผู้หลักผู้ใหญ่ระดับรองจาก “สกลมหาสังฆปริณายก”

ราชอาณาจักร ทั้งฝ่ายมหานิกาย และธรรมยุติกนิกาย ทรงตั้งพระพิมลธรรม(ญ)วัดสุทัศน์ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 3 แต่ก็ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพียงได้รับตำแหน่งปกครองเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ เพราะสมเด็จพระปรมาณูชิตชินโนรสทรงดำรงตำแหน่งปกครองบริหารเป็นสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ทรงตั้งพระธรรมอุดม(เซ่ง)วัดอรุณราชวรารามเป็นสมเด็จพระวันรัต ดำรงตำแหน่งปกครองเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ ทรงตั้งพระพุทธานจารย์(สน) วัดสระเกศเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ดำรงตำแหน่งปกครองเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี ทรงยกพระพุทโธมาจารย์ เป็นสมเด็จพระพุทโธมาจารย์ ดำรงตำแหน่งปกครองเป็นเจ้าคณะกลาง^{๔๐}

ในฝ่ายธรรมยุติกนิกายมีวัดบวรนิเวศวิหารเป็นศูนย์กลางนั้น พระองค์ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นกรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธุ์ ดำรงตำแหน่งเป็น “อนุนายก” รองจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาณูชิตชินโนรส ผู้ทรงดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก” จึงเป็นที่สังเกตว่าได้มีการจัดวางตำแหน่งปกครองบริหารคณะสงฆ์ให้เชื่อมโยงทั้ง 2 นิกายเข้าหากันภายใต้ “พระประมุขสงฆ์องค์เดียวกัน” โดยไม่มีการแบ่งแยก แม้อำนาจในการปกครองทางบ้านเมืองกับอำนาจการปกครองทางคณะสงฆ์จะเอื้อและอิงต่อกันตลอดมา^{๔๑} คุจ “แสงสว่างกับความอบอุ่น” คุจ “ลมกับความเคลื่อนไหว” แต่ที่เป็นเหตุเป็นผลกันจริงๆ ก็คือ การอาศัยอำนาจทางราชอาณาจักรเข้ามา

ช่วยอุ้มชูจัดการกับกลไกการปกครองคณะสงฆ์ หรือแม้กระทั่งถึง “ชำระ” ให้เกิดความ “บริสุทธิ์” ขึ้นในคณะสงฆ์เพื่อความมั่นคงแห่งศาสนจักร การปกครองคณะสงฆ์โดยพระสงฆ์ด้วยกันเองนั้น จะในรูปแบบและโครงสร้างใดก็ตาม เป็นเรื่อง “พระคุณ” มากกว่า “พระเดช” เมื่อใดมีเหตุจำเป็นเหลือกำลังคณะสงฆ์จะจัดการเองได้ ที่ต้องใช้ความเด็ดขาด เด็ดเดี่ยวในการปราบและปรามพฤติกรรมเลวร้ายในวงการพระศาสนา เมื่อนั้น จะอาศัยอำนาจพระเดชของทางราชการช่วยจัดการเป็นแบบนี้เสมอมา ทั้งนี้เจตนาจริงๆ ของทางบ้านเมืองในการใช้ “พระเดช” เข้ามาช่วยอุดหนุนการปกครองบริหารคณะสงฆ์ หาใช่มุ่ง “ครอบงำ” การพระศาสนาและคณะสงฆ์แต่ประการใดไม่ แต่ช่วยเกื้อหนุนด้วย “เมตตาธรรมและกรุณาธรรม” แก่คณะสงฆ์โดยรัฐอีกระดับหนึ่ง เพื่อประโยชน์ร่วมกัน 2 สถานคือ สถานแรก เพื่อความมั่นคงของพระศาสนา และประเทศชาติ ซึ่งอาศัยกันและกันเป็นอยู่มีอยู่ และสถานที่สองเพื่อความเป็นเอกภาพ ความอยู่ดีกินดี มีสุขของประชาชนชาวไทย สถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ จึงต้องดำรงอยู่ร่วมกันมาแยกกันไม่ได้

อนึ่ง ขอล่าช้าไว้ในที่นี้ดีกว่าก่อนสมัยรัชกาลที่ 4 การพระศาสนาโดยการปกครองบริหารคณะสงฆ์ตามประเพณี พระภิกษุสามเณรได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูเป็นอย่างดี อยู่กันอย่างสำราญ ชักจูงคนให้นิยมบวชกันมากขึ้น แม้หลบหนีราชการมาบวช ขอพึ่งพาวรรณวัดเลี้ยงชีพก็มีจำนวนไม่น้อย ส่วนใหญ่ไม่ได้มุ่งบวชเรียนเขียนอ่านตามประเพณีที่เรียกว่า “ทางปริยัติ” และมุ่งประพฤติพระธรรมวินัยที่เรียกว่า “ปฏิบัติ” แต่เมื่อมีจำนวนผู้บวชมากขึ้น โดยไม่มีการกั้นกรองตรวจสอบตามวิธีปฏิบัติทางพระวินัย ประกอบกับการ

^{๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : ประชุมพระนิพนธ์ หน้า 197

^{๔๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : ประชุมพระนิพนธ์ หน้า 197 - 199

บริหารปกครองในระบบ “อุปัชฌาย์อาจารย์กับสัททวิ-
 หาริกอันเตวาลิก” เกิดความย่อหย่อนหละหลวมใน
 การกวดขันดูแลพระภิกษุสามเณรให้ดำรงตนอยู่ใน
 ความถูกต้องตามรูปแบบและเนื้อหาของสมณเพศ
 พระภิกษุสามเณรได้รับความสะดวกสบาย เสพสำราญ
 ลาภสักการะ และผลประโยชน์ทางอามิสวัตถุ ไม่ยั้ง
 หย่อนไปกว่าการดำรงชีวิตแบบฆราวาสวิสัย
 ขณะเดียวกัน พระผู้ทรงคุณสมบัติ คุณภาพตามพระ
 วินัยบัญญัติมีจำนวนน้อยลง ยิ่งกว่านี้ยังมีผู้ปลอม
 บวชดำรงตนเป็น “อสังขี” ยั่วยุการคณะสงฆ์ให้มัว
 หมอง เป็นพิษเป็นภัยใหญ่หลวงต่อพระพุทธศาสนา เพราะ
 ความเป็นความตายของพระศาสนาและคณะสงฆ์
 ส่วนสำคัญที่สุดขึ้นอยู่กับ “ศรัทธาของประชาชนแต่
 ละยุคแต่ละสมัย” เป็นหลักประกัน ศรัทธานี้เกิดจาก
 การที่ชุมชนวัดที่เรียกว่า “สงฆ์” ได้ทำหน้าที่ให้มี
 คุณสมบัติ “เป็นผู้มีความรู้ชอบและการปฏิบัติชอบ”
 ตามกรอบแห่งพระวินัย ระเบียบไหน เพียงไร การ
 ติดตามตรวจสอบ “กิจของสงฆ์” ย่อมเป็นเรื่องธรรมดา
 มิได้ทุกยุคทุกสมัย โดยเฉพาะสมัยนี้ มีปรัชญาสังคม
 ระบบ “เหตุผลนิยมตะวันตก” เริ่มเข้ามามีมากยิ่งขึ้น
 การติดตามตรวจสอบนี้ กระทำโดยคณะสงฆ์บางกลุ่ม
 โดยประชาชน โดยสื่อหรือโดยอำนาจบ้านเมือง หรือ
 แม้กระทั่งโดยบุคคลนอกศาสนา ขณะเดียวกัน “กิจแห่ง
 สงฆ์” ได้รับการคาดหวังอย่างสูงให้ปฏิบัติตาม “พระ
 พุทธบัญญัติ” โดยเคร่งครัด ทั้งในระดับพระพุทธานุ
 มาในพระปาฏิโมกข์และในระดับขนบธรรมเนียมจารีต
 ประเพณีกำหนดขึ้นภายหลังถือสืบกันมา ดังที่สมเด็จพระ
 ทรงนิพนธ์แสดงเหตุผลว่า ทำไมพระสงฆ์ใน
 พระพุทธศาสนานี้จึงต้องมีวินัยว่า

“...พระวินัยนี้ ท่านเปรียบเหมือนค้ำยร้อยดอกไม้ อัน
 ควบคุมดอกไม้ไว้ไม่ให้กระจัดกระจาย เพราะเหตุรักษาสงฆ์
 ให้ตั้งอยู่เป็นอันดี อีกอย่างหนึ่ง คนที่มาบวชเป็นภิกษุจาก

สกุลต่างๆ สูงบ้าง กลางบ้าง ต่ำบ้าง มีพื้นเพต่างกันมาแต่
 เดิม มีน้ำใจต่างกัน มีอัธยาศัยต่างกัน มีการศึกษาอบรม
 ต่างกัน หากจะไม่มีพระวินัยปกครอง หรือไม่ประพฤติตาม
 พระวินัย จะเป็นหมู่ภิกษุที่เลวทราม ไม่เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา
 และเลื่อมใส ถ้าต่างรูปประพฤติตามพระวินัยอยู่แล้ว ย่อม
 เป็นผู้เข้มแข็ง ไม่อ่อนแอทางใจ จะเป็นหมู่ภิกษุที่ดี ทำให้
 เกิดศรัทธาเลื่อมใส เหมือนดอกไม้ต่างพรรณเก็บกลีบกันมา
 ในภาชนะ แม้บางดอกจะมีพื้นฐานอันงาม มีกลิ่นหอม ...
 อันช่างผู้ฉลาด จัดให้เข้าระเบียบวางไว้ในพาน ย่อมเป็น
 ของน่าดู น่าชม อย่างว่าแต่ดอกไม้ที่งามเลย แม้แต่ดอกไม้ที่
 ไม่งาม ก็ยังพลอยเป็นของน่าดูน่าชมได้ วินัยคือ ระเบียบ
 นั่นเอง ทำให้เป็นของงาม...”^{๙๖}

พระวินัยเปรียบได้กับกฎหมายทางบ้านเมือง ในข้อ
 ที่มีไว้เพื่อจัดระเบียบสังคม มีความศักดิ์สิทธิ์ สามารถ
 ให้คุณแก่ผู้ปฏิบัติตาม และให้โทษแก่ผู้ฝ่าฝืน ผู้เข้มแข็ง
 ประพฤติตนจนเคยชินเป็นนิสัยกลายเป็นเรื่องปกติ
 ธรรมดาในกรอบแห่งพระวินัยหรือแห่งกฎหมาย
 บ้านเมือง ย่อมได้รับการคุ้มครองโดยกฎหมาย เป็น
 พลเมืองดีของชาติบ้านเมือง ประสบความสำเร็จ
 ก้าวหน้าในทางที่ชอบ ไม่เดือดเนื้อร้อนใจ ดำรงชีวิต
 ด้วยความองอาจและสง่างาม ตรงกันข้ามผู้ใดละเมิด
 หรือฝ่าฝืน “กติกาสังคม” ทั้งสังคมพระและสังคม
 ศฤงษณ์ย่อมได้ชีวิตที่เดือดร้อน อยู่ไม่ร่มเย็นเป็นสุข ที่
 ทางพระวินัยเรียกว่า “วิปัสสนา” นอกจากได้รับโทษ
 ทางสังคมแล้ว ที่รุนแรงหนักหนากว่านี้ คือการถูก
 ลงโทษทางจิตใจ และอยู่ร่วมในสังคมนั้นไม่ได้ ข้อนี้
 สมเด็จพระสังฆราชตรัสบอกคุณหรืออานิสงส์แห่งการ
 ประพฤติตามพระวินัย และโทษแห่งการประพฤ
 ติละเมิดพระวินัยไว้ตอนหนึ่งว่า “...พระวินัยนั้น ภิกษุ
 รักษาดีโดยถูกต้องแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ คือ ความไม่
 ต้องเดือดร้อนใจ ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนา ภิกษุผู้ประพฤ
 ติย่อหย่อนทางพระวินัยย่อมได้วิปัสสนา เพราะทำ

^{๙๖} สมเด็จพระสังฆราช : วินัยมุข เล่ม 1 อ้างแล้วหน้า 9

อนาจารผิดกฎหมายบ้านเมือง ถูกจับกุมและถูกลงโทษ บ้าง ถูกดูหมิ่นบ้าง เหยียดหยามบ้าง รังเกียจบ้าง ไม่มีคนนับถือ จะเข้าหมู่ภิกษุผู้มีศีลก็หวั่นหวาดกลัวจะถูกโจทก์ท้วง แม้ไม่มีใครเห็นไม่มีใครว่าอะไร ก็ตะขิดตะขวงใจไปเอง เข้ากับคนเขาไม่ได้ ถูกสังคมเพ่งเล็ง ที่สุดนี้ก็ขึ้นมาถึงตน ก็ติเตียนตนเองได้ ไม่ได้ ปีติปราโมทย์...”^{๔๓} แต่การประพฤติปฏิบัติตามพระวินัยในพระดำริการปกครองบริหารของสมเด็จพระเจ้า มีชี้ให้เห็นสายทางสุดโต่งข้างใดข้างหนึ่ง คือ เคร่งเกินไป และหย่อนผ่อนหละหลวม ให้เห็นทางสายกลางแห่งความพอดี ไม่ตึงไม่หย่อน ที่เรียกตามหลักการปกครองบริหารของพระองค์ว่า “มัชฌิมนิยม”

การปกครองบริหารคณะสงฆ์ตามพระดำริของ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระเจ้าทรงเป็นนัก“ปฏิรูปนิยม”ทรงมีพระกรณียกิจ ร่วมสองรัชกาลคือ รัชกาลที่ 5 กับรัชกาลที่ 6 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงร่วมสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงเป็นพระบรมเชษฐาธิราชแต่พระบรมราชชนกเดียวกัน คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสองพระองค์ทรงเจริญวัยมาด้วยกันอย่างใกล้ชิดในยุคที่ประเทศชาติและสังคมไทยกำลังเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง ได้ทรงรู้ทรงเห็นอะไรภายในและภายนอกประเทศมาด้วยกันไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน สักแต่ว่า พระองค์ที่เน้นทางคติโลก ส่วนพระองค์น้องเน้นทางคติธรรมเคียงคู่กัน พระราชกรณียกิจและพระกรณียกิจ พระราชดำริและพระดำริของทั้งสองพระองค์จึงผูกพันกันอย่างลึกซึ้ง และเกี่ยวเนื่องต่อกัน สอดคล้องกันเพื่อความเจริญก้าวหน้าไปพร้อมกัน ระหว่างเรื่องคติธรรมทางศาสนจักร กับเรื่องคติโลกทางราชอาณาจักรจนถึงที่สุดแห่งรัชกาลที่

5 และเริ่มต้นรัชกาลที่ 6 ซึ่งทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อครั้งรัชกาลที่ 6 ทรงผนวช เสด็จประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร จึงเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องศึกษาโดยสังเขปเกี่ยวกับการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ในสองรัชสมัยนี้เป็นพื้นฐาน ก่อนเข้าสู่การศึกษาพระดำริทางการปกครองบริหารของพระองค์ในรายละเอียดต่อไป

แม้ “ตะวันตกนิยม” จะทวีอิทธิพลขึ้นตามลำดับในประเทศไทย จาก “นักเรียนนอก”ผู้ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกมา เพื่อนำสู่การปฏิรูปประเทศชาติและสังคมไทยให้เทียมทันประเทศตะวันตกเหล่านั้นในด้านต่างๆบนพื้นฐานแห่งการศึกษาระบบใหม่ โดยปรัชญา “รู้เขารู้เรา” และ “ถ่วงดุลระหว่างของดั้งเดิมที่ไทยเรามีอยู่มาพร้อมกับของใหม่จากตะวันตก” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระเจ้าได้ทรง “ลุ่มหลงของเก่าและมัวเมาของใหม่” เห็นได้จากคำปรารภในพระราชโองการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองพระสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ซึ่งเชื่อกันว่าทรงอาศัยสมเด็จพระเจ้าถวายข้อพระดำริริเริ่ม ภายใต้สถานการณ์ระยะนั้น และสืบเนื่องจากผลของการจัดการศึกษาของชาติและของคณะสงฆ์ดังกล่าวมาแล้ว ดังคำปรารภความตอนหนึ่งว่า “...และฝ่ายพระพุทธจักรนั้น การปกครองสังฆมณฑลย่อมเป็นการสำคัญทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนาและในประโยชน์ความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสังฆมณฑลเป็นไปตามแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนาก็จะรุ่งเรืองถาวรและจะชักนำให้ประชาชนทั้งหลายให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาโนวาท ประพฤติสัมมาปฏิบัติ และร่ำเรียนวิชาคุณในสำนักสงฆ์ยิ่งขึ้นเป็นอันมาก มีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงสังฆมณฑลให้เจริญคุณสมบัติ มั่นคงสืบไปในพระศาสนาจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราเป็น

^{๔๓} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมูข เล่ม 1 อ้างแล้ว หน้า 18

พระราชบัญญัติไว้ สืบไป...”^{๙๔} จากคำปรารภดังกล่าวแสดงถึงปรัชญาและนโยบายของชาติไทยที่เอื้อต่อกันระหว่างการปกครองทางราชอาณาจักรกับการปกครองทางศาสนจักรที่สัมพันธ์ขึ้นอยู่แก่กันและกัน เจริญหรือเสื่อมย่อมลงเอยซึ่งกันและกันไม่ได้แยก “จักร” ทั้งสองนี้ออกจากกันเมื่อไร “ความเป็นไทย” ย่อมสลายได้เมื่อนั้น ดังนั้น การจัดระเบียบการปกครองบริหารคณะสงฆ์ไทยระหว่าง 2 รัชสมัยอันมีสมเด็จพระทรงเป็น “พลังขับเคลื่อน” สืบสานใส่กัน ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูประบบราชการด้านรูปแบบโครงสร้างเนื้อหาและ วัตถุประสงค์ของแผ่นดิน จึงได้มีการปฏิรูประบบและเนื้อหาการปกครองบริหารคณะสงฆ์ควบคู่กันไปเพื่อมุ่งหมายหลักเดียวกันคือ สร้าง “ไทย” ให้เป็นปึกแผ่น มั่นคง มีเอกภาพและคงความเป็นเอกราชทั้งทางราชอาณาจักรและศาสนจักรไปพร้อมกัน ให้ได้ “ภูมิคุ้มกัน” ภัยคุกคามจากจักรวรรดินิยม และลัทธิล่าอาณานิคมจากตะวันตก พ.ศ. 2424 ได้ทรงสถาปนาพระเจ้านั่งยาเธอ พระองค์เจ้ามุนษุณาคมาณพเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. 2432 การปกครองคณะสงฆ์ในช่วงนี้ยังคงแบ่งออกเป็น 3 คณะ^{๙๕} คือ คณะเหนือ คณะใต้ และคณะกลาง ส่วน

การปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายหัวเมืองได้เปลี่ยนตำแหน่งพระสังฆราชาเดิมมาเป็น “สังฆปาโมกข์” ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ครั้นสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2442 แต่ยังมีได้มีการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชองค์ใหม่ได้มีพระบรมราชโองการประกาศพระราชบัญญัติลักษณะ ปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 ด้วยวัตถุประสงค์หลัก 3 ประการ คือ

- ก. เพื่ออนุวัติตามสัมฤทธิ์ผลจากการประกาศจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองเมื่อ พ.ศ. 2441 ในพระดำริและการดำเนินการของสมเด็จพระเจ้าที่ว่าการจัดการศึกษาจะบังเกิดผลดีสมควรตั้งแบบแผนการปกครองคณะสงฆ์ให้มั่นคงเรียบร้อยได้ด้วย ยิ่งความสถิตสถาพรแพร่หลายแก่พระศาสนา
- ข. เพื่อปฏิรูปฝ่ายศาสนจักรให้มีการปกครองบริหารคู่กันกับฝ่ายราชอาณาจักรตามพระดำริว่า “ให้การศึกษาควบคู่กับการปกครองบริหารในลักษณะเอื้อต่อกัน”
- ค. เพื่อให้คณะสงฆ์ที่มีการศึกษาดีจากสถาบันการศึกษาสงฆ์ทั้ง 2 ดังกล่าวในบทที่ 2-3 สามารถปฏิบัติศาสนกิจ ช่วยพัฒนาพระศาสนาและชาติบ้านเมืองให้เป็นผู้นำทางการศึกษาและศีลธรรม เป็นปราการป้องกันภัยจากลัทธิอาณานิคมนิยมทางความเชื่อและความคิดแบบตะวันตก

การปกครองบริหารคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร

ครั้นพระองค์ทรงประสบความสำเร็จในการปกครองบริหารคณะสงฆ์วัดบวรนิเวศวิหารและคณะธรรมยุติกนิกายตามพระดำริในฐานะทรงเป็นอธิบดีสงฆ์วัด และเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย ประกอบกับมีมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นฐานและศูนย์กลางการสร้างและพัฒนากำลังคนด้านการศึกษา

^{๙๔} สมเด็จพระเจ้า : *ประมวลพระนิพนธ์ - การคณะสงฆ์* หน้า 10 - 11

^{๙๕} มหามกุฏราชวิทยาลัย : *ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย* หน้า 4 - 5 ; ขึ้น ยอดเศรณี : *เรื่องเดียวกัน* อ้างแล้วหน้า 112 - 113 ; ศึกษารายละเอียดใน 100 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย (2436 - 2536) หน้า 15 - 154 ; สมเด็จพระเจ้า และ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : *ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร* หน้า 90 - 95

และการปกครองบริหาร จนกลายเป็นต้นแบบด้านต่างๆของการปฏิบัติและการปฏิบัติของคณะสงฆ์ ถือได้ว่า“ปฏิรูปนิยม”ตามพระดำริทางการศึกษาและการปกครองบริหารได้เกิดขึ้นจากสำนักวัดนี้และสถาบันการศึกษาแห่งนี้ อาศัยการอุปถัมภ์อย่างแข็งขันจากราชอาณาจักรเป็นกำลังเกื้อหนุนอยู่ตลอดรัชกาลที่ 5 ดังกล่าวมาในเบื้องต้น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถวายการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าฯ สอนของพระคุณพระบรมราชูปถัมภ์อาจารย์ โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณตมาภิเษกเลื่อนพระอิสริยยศแห่งราชศักดิ์ทางราชอาณาจักรเป็น “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส” และสมณศักดิ์ทางศาสนจักรเป็นที่ “สมเด็จพระมหาสมณเจ้ามหาสังฆปริณายก” โดยพระอิสริยยศทั้งทางโลกและทางธรรม พร้อมด้วยพระอำนาจหน้าที่และพระบารมีในนั้นจึงได้ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก”

ทรงเป็นเจ้าคณะสงฆ์ใหญ่สูงสุดในพระฐานะเป็นพระประมุขสงฆ์ไทย ปกครองบริหารการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ไทยทุกนิกายทุกหมู่เหล่าทั่วสังฆมณฑล ทรงใช้พระอำนาจในการปกครองบริหารผ่าน “มหาเถรสมาคม” ที่ทรงมีพระดำริให้มีขึ้นใน พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ.2445 (ร.ศ.121) ซึ่งเชื่อว่าได้ทรงประยุกต์จากพระดำริจัดตั้ง“เถรสมาคม” เพื่อการปกครองบริหารวัดบวรนิเวศวิหาร และระบบการปกครองบริหาร“มหามกุฏราชวิทยาลัย”ในรูปแบบของ “กรรมการสภา” งานศึกษาวิจัยนี้กำหนดเรียกพระดำริในการปกครองบริหารนี้ว่า “พระมหาสมณบริหาร” ประกอบกับพระดำริทางด้านระเบียบข้อบังคับและประกาศต่างๆ เพื่อประโยชน์ทางการปกครอง

บริหาร เรียกว่า “พระมหาสมณานัติ” และด้านตุลาการที่เกี่ยวกับการชำระอธิกรณ์หรือคดีความ หรือข้อวินิจฉัยต่างๆ เพื่อประโยชน์ทางการปกครองบริหาร เรียกว่า “พระมหาสมณวินิจฉัย” ^{๙๖}

ในขั้นนี้ พระองค์ได้รับพระอำนาจหน้าที่ในการดำเนินการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ตาม พ.ร.บ. ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ดังกล่าว ตามพระดำริเป็นอิสระจากการครอบงำของรัฐอย่างใดก็ตามในความเป็นจริงตามวัฒนธรรมไทย ทั้งฝ่ายศาสนจักรและฝ่ายราชอาณาจักรย่อมอิงอาศัยกันและกัน เกื้อหนุนค้ำจุนกันตลอดไป เมื่อรัฐมีการปรับปรุงปรับเปลี่ยนการปกครองบริหารประเทศเป็นประการใดทางคณะสงฆ์ย่อมเห็นดีเห็นงามตามนั้นไปด้วย เป็นเช่นนี้เสมอมาจากอดีตจนปัจจุบัน “...ครั้นได้ถวายมหาสมณตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ได้ทั่วไปทั้งหมดในพระราชอาณาจักร นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงมีอำนาจบัญชาการคณะสงฆ์ได้โดยตรงด้วยพระองค์เอง และได้กลายเป็นประเด็นทางการเมืองการศาสนาของไทยสืบมาแต่บัดนั้นจนถึงบัดนี้...” ^{๙๗} ก่อนพระองค์ทรงรับมหาสมณตมาภิเษก พ.ศ. 2453 นั้น ^{๙๘} พระองค์ทรงได้รับพระอำนาจปกครองบริหารเพียงเป็นพระองค์หนึ่งในสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 คณะ อีกทั้งรองเจ้าคณะใหญ่อีก 4 รูป เป็น 8 รูป รวมประกอบกันขึ้นเป็น

^{๙๖} สมเด็จพระเจ้า : แนวพระดำริทางการคณะสงฆ์ คำนำ ค. - ง.

^{๙๗} สมเด็จพระเจ้า : แนวพระดำริทางการคณะสงฆ์ คำนำ ง.

^{๙๘} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ - การคณะสงฆ์ หน้า 42 เป็นต้นไป ซึ่งจะได้วิเคราะห์ในรายละเอียด ; ดู ชื่น ยอดเสรี : เรื่องเดียวกัน หน้า 80 - 84 ; ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทย 2521 หน้า 13 - 16

“คณะกรรมการมหาเถรสมาคม” มีองค์พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระบรมราชูปถัมภ์การพระศาสนา และการคณะสงฆ์ผ่านกระทรวงธรรมการ สุ่มเค็จเจ้าคณะใหญ่ผู้อาวุโสสูงสุดในจำนวน 4 คณะนั้น ทั้งนี้ กระบวนการและขั้นตอนการปกครองบริหารย่อมเป็นไปตามหลักการ วัตถุประสงค์ และวิธีการแห่งพระวินัยบัญญัติ

ตามพระคำริเพราะคนหมู่มาต่างจิตต่างใจต่าง อธิษาศัยต่างระดับการศึกษาต่างฐานะหน้าที่และต่าง ความมุ่งประสงค์อยู่ด้วยกัน ต้องมีการปกครองบริหาร อยู่ภายใต้ระเบียบแบบแผนในการอยู่ร่วมกัน ผู้ปกครองบริหารต้องรอบรู้กฎหมาย ระเบียบวินัย กฎ กติกาและข้อบังคับ ทั้งตนเองยังต้องปฏิบัติตาม ระเบียบวินัย จึงจะบรรลู่วัตถุประสงค์ในการอยู่รวม และร่วมกันได้ “...อันชนทั้งหลายผู้ตั้งเป็นคณะ ย่อมมี กิจการอันจะพึงทำเพื่อคณะเป็นธรรมดา ภิภษุ สามเณรก็ย่อมเป็นดุจกัน เช่น รับคนผู้สมัครเข้าเป็น คณะ(บวช) บัณฑิตที่กันทำกิจสงฆ์ รั้งบอธิกรณ นิคคะ (ข่ม=ลงโทษ) ผู้ทำผิด วางระเบียบอยู่ร่วมกัน สอดส่องดูแลสุกดิบทุกซอกซี้ เป็นอาทิ กิจการเหล่านี้ ต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำ หรือเป็นผู้ช่วยให้ทำ หรือไม่ให้ทำ ภิภษุผู้เป็นเถระมีความรู้ความสามารถดี และประพฤติ ชอบเป็นเยี่ยงอย่างต้องเป็นหัวหน้า จึงสมควรสนใจรู้ วินัยอย่างถ่องถ้วนเอาไว้ ไม่อย่างนั้นย่อมไม่อำนวยความสะดวก ในการหน้าที่ให้การคณะดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย สู่ความเจริญรุ่งเรือง พระคันถ-รจนารจารย์(ผู้รู้) กล่าวไว้ว่า ชนผู้ไม่รู้จักโค จักอาจรักษาฝูงโคได้อย่างไร ภิภษุผู้ไม่รู้วินัย และบริษัทที่ตนนำจักอาจรักษาสังวร และปกครองได้อย่างไร การปกครองขาดความมี ระเบียบวินัย ย่อมนำสู่หายนะ ความบกพร่องแห่ง คณะสงฆ์ ผู้เป็นหัวหน้า ผู้เป็นผู้นำย่อมมีได้ เพราะ ขาดความรอบรู้วินัย และตนเองหย่อนประพฤติวินัย

นั้นเทียบ...ข้าพเจ้าขออุทิศน้ำพัก น้ำแรงรจนาวินัย มุข เล่ม 3 นี้ บูชาท่านบูรพาจารย์ผู้บริหารพระพุทธ- ศาสนาสืบกันมา ตลอดถึง พระอุปัชฌายะพระอาจารย์ ผู้สั่งสอนข้าพเจ้าให้เข้าใจและได้ประพฤติปฏิบัติพระ ธรรมวินัย...”^{๙๙}

ในแถลงการณ์คณะสงฆ์ระบุนุเหตุผลและความ มุ่งหวังในการประกาศใช้ พ.ร.บ.ลักษณะปกครองคณะ สงฆ์ พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121) พระองค์ทรงนิพนธ์ ขึ้นให้เห็นความสำคัญ ความจำเป็น และคุณประโยชน์ ที่ ต้องมีกฎหมายปกครองบริหารคณะสงฆ์ฉบับนี้ เพื่อให้ เกิดการฟื้นฟูและปฏิรูปการคณะสงฆ์ไทย เป็น กฎหมาย “สนับสนุนพระวินัย” และขยายความพระ วินัยออกบังคับใช้ให้บังเกิดผลสู่การประพฤติปฏิบัติ ของพระสงฆ์ตามยุคสมัย พระองค์ได้แสดงข้อพระคำริ ไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนต่างๆ อีกทั้งยังทรงแสดงให้เห็น ถึงชีวิตความเป็นพระสงฆ์ นอกเหนือจากการนับรวม เป็นองค์หนึ่งแห่งพระรัตนตรัยแล้ว ยังมีสถานภาพ บทบาท และภาระหน้าที่ภายใต้กฎหมาย และระเบียบ ปฏิบัติจำนวนถึง 3 ระดับ หรือ 3 ฉบับที่พระสงฆ์ต้อง ถือปฏิบัติให้เข้มงวดและเคร่งครัดกว่าประชาชนทั่วไป ในคราวาสวัสดิ์ “...พระสงฆ์แม้มีวินัยเป็นกฎหมาย สำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้ว ก็ยังจะต้องอยู่ในใต้อำนาจ แห่งกฎหมายฝ่ายราชอาณาจักรอีกส่วนหนึ่งซึ่งตราไว้ เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไป และยังคงรอนุวัติจาริต ประเพณีของบ้านเมือง อันไม่ขัดต่อกฎหมายสอง ประเภทนั้นอีก สรุปความ ภิภษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะ พึงพึงอยู่ 3 ประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน 1 พระวินัย 1 จาริต 1 และพระราชบัญญัตินี้ (ร.ศ.121) เป็น

^{๙๙} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม 3 – คำนำ

กฎหมายแผ่นดิน จึงควรจรรู้จะเข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้อง...”^{๑๐๐}

พ.ร.บ.ฉบับนี้ สนองพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังได้ทรงยอมรับและตระหนักถึงสัมฤทธิ์ผลในการจัดการศึกษาตามพ.ร.บ.การศึกษาแห่งชาติ ร.ศ.112 และ ร.ศ.117 ตามพระดำริของสมเด็จพระเจ้าฯ น่าเชื่อได้ว่าเป็นการประยุกต์ขยายผลสืบเนื่องจาก “ต้นแบบ” ที่ทรงมีพระดำริจัดขึ้นใช้จนได้ผลดีแล้วในการปกครองบริหารวัดบวรนิเวศวิหารและคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมาแล้ว “...ผู้อ่านอธิบาย(คำตีความ ขยายความ และแปลความ) นี้ (ของพระองค์) ให้เข้าใจเสียก่อนแล้ว อาจเข้าใจพระราชบัญญัติบางประการ ยังจำเป็นต้องมีการอธิบายอีก ได้เคยมีเจ้าคณะผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่เข้าใจผิดมาบ้างแล้ว และตั้งแต่ตราพระราชบัญญัติแล้วมา การแปรไปก็มี เช่น ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณฯ ขึ้น จัดคณะกลางกว้างออกไป เหตุนั้นข้าพเจ้าจึงทำหมายเหตุเชิงหน้าไว้ด้วย (งานวิจัยนี้ ยังหาต้นฉบับดังกล่าวไม่พบ) เพราะมาตราหรือข้อที่ควรอธิบายเพื่อจะได้นำความเข้าใจของเจ้าหน้าที่ (กระทรวงธรรมการและที่เกี่ยวข้อง) ให้ปฏิบัติได้ถูกต้องตามเจตนารมณ์แห่ง พ.ร.บ.ฉบับนี้...”^{๑๐๑}

ในหนังสือพระนิพนธ์เรื่อง วินัยมุข เล่ม 1 หัวข้อ “พระวินัย” ทรงลำดับมูลเหตุเป็นมาโดยรวบยอดเกี่ยวกับการปกครองบริหารคณะสงฆ์ หรือแม้การปกครองประชาชนอื่นๆ ทรงให้คำตอบชัดเจนตามพระดำรินี้ในข้อที่ “ทำไมเรื่องการปกครองบริหารจึงต้อง

อาศัยพระวินัยหรือกฎหมายระเบียบกติกา” ใจความว่า^{๑๐๒}

ในเบื้องต้นที่ยังมีภิกษุน้อยอยู่การปกครองก็ไม่ต้องการเท่าไรนัก สวาททั้งปวงได้ประพศิตตามปฏิปทาของพระศาสดาและทราบพระศาสนาทั่วถึงกัน ครั้นภิกษุมีมากขึ้นโดยลำดับกาล และกระจายกันอยู่ในต่างสถานที่ไม่ได้รวมเป็นหมู่เดียวกัน ภายใต้การดูแลบริหารของอุปัชฌาย์อาจารย์ต่างกันให้ประพศิตปฏิบัติในแนวเดียวกัน การปกครองบริหารที่ต้องการมากขึ้นตามมา อันคนเราที่อยู่รวมกันเป็นหมวดหมู่ จะอยู่ตามลำพังตัวใครตัวมันไม่ได้ เพราะแต่ละคนมีอัธยาศัยต่างกัน มีกำลังไม่เท่ากัน ผู้มีอัธยาศัยหยาบช้า และคนมีกำลังมาก ก็จะข่มเหงคนอื่น คนสุภาพ และคนมีกำลังน้อย ก็จะอยู่ไม่เป็นสุข เหตุนั้น ในทางราชอาณาจักร พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงตั้งกฎหมายขึ้นไว้เป็นแนวทางป้องกันและห้ามปรามมิให้คนประพศิตในทางผิด ยิ่งความเสียหายให้เกิดขึ้นแก่กันและวางโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดไว้ด้วย นอกจากนี้ในหมู่หนึ่งๆยังมีธรรมเนียมประเพณีให้ถือประพศิตปฏิบัติอีก เช่น ในสกุลผู้ดี เขาก็มีธรรมเนียมในสกุลนั้น ในทำนองเดียวกันแม้ในหมู่ภิกษุก็จำเป็นต้องมีการปกครองบริหารไปตามกฎหมายและขนบธรรมเนียมของภิกษุสงฆ์ คือพระวินัย เพื่อให้คุณประโยชน์ของแต่ละคนและร่วมกัน และสำหรับป้องกันความเสียหาย ทั้งยังชักจูงให้ประพศิตถูกต้องตั้งงามเหมือนๆ กันและแก่กัน การอยู่เป็นหมู่คณะจึงเจริญก้าวหน้าและสงบสุข

พระวินัยที่ถือเป็นกฎหมายสูงสุดปกครองบริหารคณะสงฆ์เป็นอย่างไร ? ในข้อนี้ พระองค์ทรงแสดงพระดำริขยายความต่อไปนี้ : พุทธบริษัท คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ที่รวมเรียกในปัจจุบันว่า

^{๑๐๐} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ – การคณะสงฆ์ หน้า 40

^{๑๐๑} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ – การคณะสงฆ์ หน้า 40 – 41 รายละเอียดเกี่ยวกับพระดำริขยายความใน พ.ร.บ. 2445 ปรากฏในหน้า 10 – 41

^{๑๐๒} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม 1 หน้า 8 - 10

พุทธศาสนิกชน มีพระศาสดาเป็นพระธรรมราชาแห่งพุทธบริษัท และในฐานะทรงเป็นสังฆปริณายกของอุลลภิกขุสงฆ์ จึงทรงมีพุทธบัญญัติ 2 ระดับ หรือ 2 ประเภท เรียกว่า “พระวินัย” ไว้เป็นหลักการแนวทาง และวิธีการปกครองบริหารพระสงฆ์สาวก คือ^{๑๐๓}

1. ระดับต้นแบบ เรียกว่า ‘อาทิพรหมจริยกาสิกขา’ คือ พุทธบัญญัติมีลักษณะเป็นข้อบังคับเด็ดขาดหรือพุทธอาณา มีอยู่ 227 ข้อ ภิกษุสงฆ์จะต้องสวดประกาศบทพจนให้ร่วมกันฟังทุกๆ 15 วัน เรียกว่า สวดพระปาฏิโมกข์ และต้องปฏิบัติตาม ไม่ทำไม่ได้ ‘เป็นพุทธบัญญัติ เพื่อเป็นกรอบและแนวทางอันเดียวกันให้ภิกษุสงฆ์อยู่ร่วมกัน ได้สถานภาพเสมอเหมือนกันและเท่าเทียมกันในความเป็นภิกษุ ป้องกันความประพฤติเสียหาย และวางโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหนักบ้าง เบาบ้าง อย่างเดียวกับพระเจ้าแผ่นดินตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองแผ่นดิน’ เทียบกับกฎหมายบ้านเมืองก็คล้ายกับ “รัฐธรรมนูญ”

2. ระดับเสริมต้นแบบ เรียกว่า ‘อภิธมาจริยกาสิกขา’ เป็นพุทธบัญญัติระดับรองหรือขยายความผูกโยงจากระดับต้นแบบ ทรงบัญญัติขึ้นเป็นแนวทางการประพฤติปฏิบัติให้เกิดมารยาทอันถูกต้องดีงาม หรือขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของภิกษุสงฆ์ตามรูปแบบแห่ง “สมณเพศ” คุจิตามารดาฝึกปรีชอบุทธิตาของตนให้พร้อมด้วยคุณสมบัติเป็นผู้ดีตามขนบธรรมเนียมของสกุล พุทธบัญญัตินี้ มีจำนวน “สิกขาบท” มากมาย แต่ไม่รวมอยู่ใน “พระปาฏิโมกข์

227 ข้อ” เทียบกับกฎหมายทางบ้านเมืองก็คล้ายกับ “กฎหมายปกครอง”

กฎหมายภิกษุสงฆ์ทั้ง 2 ระดับเป็น “พุทธบัญญัติ” ดังกล่าวรวมเรียกว่า “พระวินัย” ทรงอธิบายเปรียบเทียบให้เห็นคุณค่าและได้ตระหนักถึงความจำเป็นและเหตุผลของการปกครองบริหารโดยให้ภิกษุสงฆ์ต้องประพฤติปฏิบัติตามพระวินัยว่า พระวินัยเปรียบเหมือนด้ายร้อยดอกไม้อันได้ควบคุมกำกับดอกไม้ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เป็นเอกภาพไม่กระจัดกระจาย ทำนองเดียวกัน พระวินัยคือ อานาจริยกาภิกษุสงฆ์ให้ตั้งมั่นสู่ความเจริญ ป้องกันความเสื่อมเสียหาย และสร้างสรรค์สิ่งดีงาม นอกจากนี้ คนที่มาบวชเป็นภิกษุสงฆ์จากสกุลต่างกัน มีสถานภาพต่างกัน ในสังคม สูงบ้าง กลางบ้าง ต่ำบ้าง มีพื้นเพต่างกันมาแต่เดิม มีน้ำใจอัธยาศัยต่างกัน มีการเล่าเรียนฝึกอบรมมาต่างกัน มีความคิดความเชื่อต่างกัน หากไม่มีพระวินัยเป็นกรอบและเครื่องนำทางในการปกครองบริหารให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข หรือไม่มีมาตรการบังคับให้ประพฤติปฏิบัติตามพระวินัยอันเป็นกฎหมายสูงสุด ภิกษุสงฆ์จะเป็นหมู่เป็นคณะที่เลวทราม เกิดความระส่ำระสาย ไร้กฎกติการะเบียบแบบแผน ความเป็นอยู่ทั้งโดยบุคคล และโดยส่วนรวมไม่เป็นที่เลื่อมใสศรัทธา แต่จะเป็นมูลเหตุที่มาแห่งความเสื่อมเสีย ยังความหายนะสู่พระศาสนา “...ถ้าต่างรูปประพฤติตามพระวินัยอยู่แล้ว หรือจะเป็นหมู่ภิกษุที่ดี ย่อมทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสเหมือนดอกไม้ต่างพันธุ์ และต่างสีเก็บกลั่นกันมาในภาชนะ แม้บางครั้งจะมีกลิ่นฐานอันงาม มีกลิ่นหอมกลั่นกันกระจัดกระจายอยู่ในภาชนะ เพราะโทษที่กลั่นกันย่อมเป็นของไม่น่าดูน่าชมเลย...ดอกไม้เหล่านั้น อันช่างผู้ฉลาดจัดไว้ให้เข้าระเบียบวางไว้ในพาน ย่อมเป็นของน่าดู น่าชม อย่างว่า

^{๑๐๓} สมเด็จพระสังฆราช : วินัยมุข เล่ม 1 หน้า 8 - 9 ; ดู พ.ศ. ประสาร ทองภักดี : กฎหมายมหาชนตามแนวพุทธศาสตร์ หน้า 11 - 16

แต่ดอกไม้ทั้งามเลย แม้ดอกไม้ที่ไม่งามก็ยังไม่พลอยเป็นของคู่ได้ ระเบียบนั้นเองทำให้เป็นของงาม...”^{๑๐๔}

ตัวอย่างบางส่วนจากพระดำริในการปกครองบริหาร

ภายใต้พระวินัย กฎหมายบ้านเมือง ขนบธรรมเนียมประเพณี และพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 พระองค์ทรงใช้พระอำนาจปกครองบริหารคณะสงฆ์ไทยทางมหาเถรสมาคมและสถาบันอื่นที่เกี่ยวข้องตามบทบัญญัติแห่ง พ.ร.บ.ฉบับนี้ ทั้งนี้ พึงทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า กฎหมายฉบับนี้ได้ตราขึ้นบังคับใช้ในสมัยพระองค์ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย ที่มีสถานภาพเท่าเทียมกันกับ สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่อีก 3 ฝ่ายสังกัดอยู่ในคณะมหานิกาย คือ สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายกลาง และ สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ จนถึงเวลาที่พระองค์ได้ทรงรับพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้าสกลมหาสังฆปริณายก ใน พ.ศ. 2456 แล้ว พระองค์จึงทรงมีพระอำนาจสูงสุดในการปกครองบริหารสังฆมณฑลทั่วศาสนจักรไทย ทั้งยังทรงได้รับทูลถวายพระอำนาจทางศาสนจักรให้คณะสงฆ์ไทย ปกครองบริหารกันเองและในการพระศาสนาทุกประการ โดยมีกระทรวงธรรมการและกระทรวงอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นองค์กร “สนองงาน” ในความสัมพันธ์ทั้ง 2 ฝ่ายที่พึงมีต่อกันระหว่างศาสนจักรกับราชอาณาจักรตามที่เคยกล่าวมาแล้วดังตัวอย่างสำคัญๆ ที่เลือกมาประกอบดังนี้

ทรงใช้พระอำนาจทางมหาเถรสมาคม

แม้เมื่อได้ทรงรับ “มหาสมณุตมาภิเษก” เป็นพระประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย มีพระอำนาจเต็มในการ

บังคับบัญชาทั้งในด้านบริหารเรียกว่าพระมหาสมณนิคม ตุลาการเรียกว่าพระมหาสมณวินิจฉัย และนิติบัญญัติเรียกว่าพระมหาสมณานัติเป็นอิสระจากอำนาจรัฐ แต่หาได้ทรงดำเนินการกิจการแห่งคณะสงฆ์และการพระศาสนา โดยอำนาจสิทธิขาดตามลำพังพระองค์ไม่ ทรงเรียกประชุมมหาเถรสมาคม อันเป็นองค์กรสูงสุดทางการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ประกอบขึ้นด้วยสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ 4 รูป และเจ้าคณะรองอีก 4 รูป รวมเป็น 8 รูป เพื่อปรึกษาหารือ และทรงบัญชาการอันจะพึงทำการสงฆ์ในที่ประชุม นั้นๆ แต่พระเถระชั้นสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่โดยมากเป็นผู้ชรามาประชุมได้บ้างไม่ได้บ้าง ส่วนเจ้าคณะรองเป็นผู้บัญชาการมณฑลทั้งนั้นว่างบ้างไม่ว่างบ้าง บางคราวไม่ครบองค์ประชุมมหาเถรสมาคม อย่างน้อย 5 รูป ตามกฎหมาย จึงทรงปรับเปลี่ยนวิธีใหม่เสริม เพื่อมิให้เสียการ โดยทรงเรียกพระราชาคณะชั้นธรรมเข้าเพิ่มในองค์ประชุมด้วยในสมัยประชุมปกติ บางคราวทรงเรียกเจ้าคณะมณฑลหรือพระคณาจารย์เอกเข้าร่วมประชุมในสมัยประชุมพิเศษ ถ้ามีเรื่องที่จะต้องปรึกษา และวินิจฉัยเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมืองโดยเฉพาะ ก็ทรงเรียกประชุมเจ้าคณะมณฑล เรียกว่าที่ประชุมเจ้าคณะมณฑล หรือเรื่องเกี่ยวกับการปกครองเจ้าคณะแขวงในกรุงเทพฯ โดยเฉพาะ ทรงเรียกประชุมแต่ลำพังเจ้าคณะแขวงในกรุงเทพฯ เรียกว่าที่ประชุมเจ้าคณะแขวงกรุงเทพฯ’ เรื่องที่ทรงนำเข้าปรึกษาและขอมติในมหาเถรสมาคมนั้น โดยปกติ

- ก. เป็นเรื่องเกี่ยวกับการตุลาการ คือการวินิจฉัยอธิกรณ์ต่างๆ ทั้งที่เนื่องถึงพระภิกษุโดยตรง (ปณณัตติวัชชะ) และที่เนื่องถึงระหว่างพระภิกษุกับชาวบ้าน (โลกวัชชะ) ที่มี

^{๑๐๔} สมเด็จพระเจ้า : วินัยมุข เล่ม 1 หน้า 9

ปัญหาจะต้องวินิจฉัยชี้ขาดว่าเป็นแบบอย่าง
ในลักษณะศาลฎีกา

- ข. เป็นระเบียบแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณี
เนื่องด้วยการปกครองบริหารที่ไม่ขัดต่อพระ
วินัยบัญญัติ
- ค. เป็นอาณัติว่าด้วยข้อกำหนดบังคับอันเรียกชื่อ
ต่างๆกันตั้งขึ้นไว้บังคับใช้เพื่อประโยชน์ ใน
การปกครองบริหารโดยอนุโลมและสนับสนุน
พระวินัยบัญญัติ การปกครองบริหาร คณะ
สงฆ์ตามพระดำริโดยการใช้อำนาจทางมหา
เถระสมาคม ยังถือเป็นหลักสำคัญในการ
ปกครองคณะสงฆ์สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์^{๑๐๕}

ทรงริเริ่มปลูกฝังและพัฒนาคุณค่าในวัฒนธรรมการ
เคารพนับถือและยกย่องเชิดชูพระสงฆ์ไทยในฐานะ
“สมณเพศ” สู่สถานภาพสูงขึ้นโดยลำดับ กำหนดตาม
คุณิภาวะทางชาติภูมิ วิทยุคุณิ คุณุคุณิ และปัญญาคุณิ
แบ่งโอกาสในการบรรลู่ถึงสถานภาพระดับต่างๆ
ออกเป็น 2 สาย เพื่อประโยชน์ในการปกครองบริหาร
คณะสงฆ์สอดคล้องกับการจัดการศึกษาและเพื่อ
ปรับปรุงคณะสงฆ์ให้สอดคล้องกับสมัยนิยม คือ

ก. สุวณฺณครหรือยศในฝ่ายพระที่รู้จักกันในปัจจุบันว่า
“สมณศักดิ์” เป็นคุณสมบัตินทางชาติภูมิ วิทยุคุณิ
คุณุคุณิ และปัญญาคุณิ ถือความสำคัญตามลำดับที่
ได้รับพระราชทานแต่งตั้ง ตั้งแต่สูงสุดลงไปคือ สมเด็จพระ
สังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ
รองสมเด็จ พระราชาคณะชั้นธรรม พระราชาคณะชั้น
เทพ พระราชาคณะชั้นราช พระราชาคณะชั้นสามัญ

พระครู (ซึ่งมีหลายระดับ) และต่ำสุด คือ พระเปรียญ
ธรรม

ข. สุวณฺณครหรือยศในฝ่ายพระที่รู้จักกันในปัจจุบันว่า
“ตำแหน่งหน้าที่การงาน” ซึ่งอาจอยู่ในพระภิกษุรูป
เดียวกัน หรือแยกออกจากกันเป็นสองฝ่ายกับ
สุวณฺณครตามข้อ 2.1 แต่ร่วมมือกัน ประสานกันทำงาน
เน้นเพื่อการปกครองบริหารและการศึกษาคือผู้เข้ามา
สนองภารกิจรับผิดชอบเนื่องในการปกครองบริหาร
และการศึกษา เช่น เป็นเจ้าอาวาส เจ้าคณะหมวด เจ้า
คณะแขวง เจ้าคณะจังหวัด รองเจ้าคณะใหญ่ของแต่
ละฝ่ายทั้ง 4 ฝ่าย เจ้าคณะมณฑล ยกเว้นเจ้าคณะ
ใหญ่ ทรงขยายออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายบริหาร มี
ภาระหน้าที่ปกครองบริหารคณะสงฆ์ในส่วนอำนาจ
รับผิดชอบ และฝ่ายปริยัติ มีหน้าที่จัดการศึกษาเล่า
เรียนแก่พระภิกษุและกุลบุตร เพื่อให้ผู้ครองตำแหน่ง
หน้าที่แต่ละฝ่ายได้มีช่องทางพัฒนาตนเองขึ้นสู่
ตำแหน่งเท่าเทียมกัน ไม่เสียเปรียบเหลื่อมล้ำกัน เป็น
ผลเสียแก่คณะสงฆ์และการพระศาสนา ทรงกำหนด
ตำแหน่งคณาจารย์เอกฝ่ายปริยัติเทียบเท่ากับตำแหน่ง
เจ้าคณะมณฑลฝ่ายบริหาร พระคณาจารย์โท
เทียบเท่ากับตำแหน่งเจ้าคณะเมือง(เจ้าคณะจังหวัด
หรือเจ้าคณะอำเภอ) พระคณาจารย์ตรีเทียบเท่ากับเจ้า
คณะแขวง(เจ้าคณะตำบล) อาจารย์เอกเทียบเท่ากับ
เจ้าอาวาสและอาจารย์รองเทียบเท่ากับรองเจ้าอาวาส

ทรงจัดวัดและคณะสงฆ์ในกรุงเทพฯ

และปริมณฑล^{๑๐๖}

ในอดีต วัดและพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายในกรุงเทพฯ
อยู่กันอย่างไม่มีระบบ ต่างแยกขึ้นปะปนกันอยู่ในคณะ

^{๑๐๕} สมเด็จพระสังฆราช : *ประมวลพระนิพนธ์ : การปกครองสงฆ์* หน้า 62
- 77, 327 - 346 ; ดู ขึ้น ยอดเศรณี เรื่องเดียวกัน
หน้า 84 - 86 และศึกษารายละเอียดในแถลงการณ์คณะ
สงฆ์ เล่ม 1/2456 หน้า 7 - 29

^{๑๐๖} สมเด็จพระสังฆราช : *ประมวลพระนิพนธ์ : การปกครองสงฆ์* หน้า
59 - 61, 328 - 370 ; ดู ขึ้น ยอดเศรณี เรื่องเดียวกัน
หน้า 87 - 88

เหนือบ้าง คณะใต้บ้าง คณะกลางบ้าง ไม่เป็นระเบียบหมวดหมู่และเป็นแขวงอย่างที่บ้านเมืองจัดระเบียบการปกครองกัน เป็นอุปสรรคต่อการจัดการปกครองบริหารคณะสงฆ์เสมอมา จึงทรงขอพระบรมราชานุญาตจัดหมวดหมู่วัดเหล่านั้นเข้าในสังกัดคณะกลางแห่งเดียว รวมวัดในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ เติบโตขึ้นคณะกลาง เลิกตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลกรุงเทพฯ วางระเบียบการคณะสงฆ์เอาไว้หลายประการ อาทิ แบ่งวัดทั้งหลายตามเมือง เช่นที่ตั้งอยู่ที่ถนนสายเดียวกันหรือที่คลองเดียวกันเข้าเป็นหมวด รวมหลายหมวดเข้าเป็นแขวง กำหนดเขตอำเภอบ้านเมืองเป็นหลัก รวมหลายแขวงเข้าเป็นเมือง ผู้ครองวัดมีตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาส ผู้ครองหมวดเป็นเจ้าคณะหมวด ผู้ครองแขวงเป็นเจ้าคณะแขวง การบังคับบัญชาขึ้นอยู่กับลำดับสายงาน

ทรงจัดวัดและคณะสงฆ์ในมณฑลต่างๆ^{๑๐๗}

เพื่อจัดระเบียบการปกครองบริหารคณะสงฆ์ทั้งในส่วนกลางและในหัวเมืองให้เป็นระบบ ทรงจัดแบ่งและวางเขตการปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลต่างๆ ให้ขึ้นกับคณะทั้ง 4 คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกนิกาย พร้อมทั้งทรงออกแบบดวงตราประจำตำแหน่งคณะสงฆ์ระดับต่างๆ จัดให้เข้าพระบรมมยุร รวมทั้งสิ้นจำนวน 32 ดวง จากตำแหน่งปกครองบริหารสูงสุดถึงต่ำสุด คือ ดวงตราสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสถลคณาธิบดีมหาลังคมปริณายก สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะกลาง สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะเหนือ สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะใต้ สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะธรรมยุติกนิกาย ฯลฯ

สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะกลาง สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะเหนือ สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะใต้ สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะธรรมยุติกนิกาย และเพื่อให้สอดคล้องกับดวงตราประจำตำแหน่งคณะสงฆ์นั้นๆ ทรงจัดระเบียบจำแนกและรวมเขตหน่วยงานและอำนาจการปกครองบริหารคณะสงฆ์ออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ คณะมหานิกาย 3 ส่วน และคณะธรรมยุติกนิกายอีก 1 ส่วนคือ

- ก. คณะกลาง รวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครชัยศรี และมณฑลจันทบุรี
- ข. คณะเหนือ รวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลพิจิตร มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน
- ค. คณะใต้ รวมมณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี และมณฑลภูเก็ต
- ง. คณะธรรมยุติกนิกาย ไม่มีการแบ่งเป็นคณะกลาง คณะเหนือ และคณะใต้ แต่แบ่งออกเป็นคณะมณฑลเท่ากับที่ระบุไว้ในข้อที่ 1 – 3 ของคณะมหานิกาย และมณฑลทั้งหมดในข้อ 4 ขึ้นตรงต่อคณะธรรมยุติกนิกาย วัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงจัดระเบียบขึ้นเจ้าคณะมณฑล^{๑๐๘}

เพื่อให้การปกครองบริหารคณะสงฆ์เป็นไปด้วยความเรียบร้อยสอดคล้องกับฐานะตำแหน่งข้างต้น ทรงจัดวางระเบียบกำหนดขึ้นเจ้าคณะมณฑลและ

^{๑๐๗} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ : การคณะสงฆ์ หน้า 62 – 80 ; ความละเอียดในแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 1/2456 หน้า 283 - 297

^{๑๐๘} สมเด็จพระเจ้า : ประมวลพระนิพนธ์ : การคณะสงฆ์ หน้า 69 – 78, 327 - 368 ; แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 1/2456 หน้า 119 – 122 ; ขึ้น ยอดเสรีณี เรื่องเดียวกันหน้า 89

ผู้บังคับบัญชาคณะมนทลไว้เป็นชั้น และทรงกำหนดพระราชกฤษฎีกาไว้ในตำแหน่งตามชั้นสมณศักดิ์ ทั้งนี้ทรงถือเหตุผลความต่างกันในด้านเป็นมณฑลใหญ่หรือเป็นมณฑลเล็กตามจำนวนวัด จำนวนพระสงฆ์ การจัดการศึกษา ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรม ทางราชการ และอื่นๆ เป็นเกณฑ์กำหนด

ทรงวางหลักเกณฑ์ในการตั้งอุปัชฌาย์^{๑๐๘}

ทรงเห็นว่า ธรรมเนียมตั้งอุปัชฌาย์ตามหมายประกาศพระบรมราชโองการรัชกาลที่ ๕ ยังไม่ “เป็นไปสะดวก” ดังนั้น เพื่อให้การปกครองบริหารคณะสงฆ์เป็นไปด้วยความสะดวก เป็นระบบ และให้คุณสมบัติแก่พระศาสนาและประชาชนยิ่งขึ้นตามความเหมาะสมแก่สังคม และให้อนุวัดตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ จึงทรงทูลขอให้ยกเลิกข้อว่าด้วยการตั้งอุปัชฌาย์ และให้ใช้ธรรมเนียมใหม่แทน โดยทรงวางหลักเกณฑ์สำหรับเลือกตั้งอุปัชฌาย์ตามคุณสมบัติที่กำหนด กับข้อแนะนำสำหรับผู้ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นอุปัชฌาย์ พร้อมกับทรงมีพระดำรัสเตือนพระอุปัชฌาย์ทั้งหลายให้สังวรในหน้าที่ของตนให้มีความละเอียดถี่ถ้วน รอบคอบและอิงข้อมูลหลักฐานที่ถูกต้องในการพิจารณาเลือกเฟ้นผู้สมควรได้รับการอุปสมบท ไม่ให้การอุปสมบทเพราะเห็นแก่ลาภ ยศ สรรเสริญ ทรงชี้โทษแห่งความประมาทให้การอุปสมบทแก่คนที่ไร้คุณสมบัติ อาทิ ผู้ร้าย อันธพาล หลบหนีหนี้สิน ทำมาหาเลี้ยงชีพในรูปของพระ หลบหนีราชการ ประพฤติเลวทราม ติดสารเสพติด หนีคุกตะราง ทรงถือว่าไม่ใช่พระศาสนาไร้ความเมตตา แต่ต้องป้องกันและช่วยกำจัดต้นเหตุแห่ง

ความเสียหายแก่พระศาสนา ประเทศชาติ และประชาชน

ทรงวางแบบอย่างวันวิสาขบูชา

มาฆบูชา เข้าพรรษา และการใช้เวลาตามสุริยคติ^{๑๐๙}

ทรงดำริเห็นว่า เท่าที่เคยมีมา วันสำคัญทางพระศาสนาเช่น วันวิสาขบูชาที่ดี วันมาฆบูชาที่ดี และวันเข้าพรรษาที่ดี มีการปฏิบัติไม่ตรงกัน ต่างฝ่ายต่างทำเพื่อความเป็นเอกภาพ ความสามัคคี เพื่อต่อการบริหารจัดการและการปฏิบัติทั้งฝ่ายคณะสงฆ์และฝ่ายประชาชน จึงควรทำให้ตรงกันทั่วประเทศ โดยทรงวางหลักกำหนดวันประกอบศาสนพิธีเหล่านี้ใหม่ให้ชัดเจนแน่นอน

ทรงตั้งธรรมเนียมแสดงความเคารพ

ของพระภิกษุ^{๑๑๐}

ทรงมีพระดำริเห็นว่า ระยะหลังนี้พระภิกษุนอกจากประพฤติเรียบร้อยในพระวินัย และข้อวัตรปฏิบัติแล้วยังแสดงกิริยามารยาทวางตนไม่เหมาะสมกับที่ดำรงตนในสมณสาธูป ไม่รู้จักแสดงสัมมาคารวะและความเคารพอันน่าเลื่อมใสให้เกียรติที่ถูกต้องระหว่างกันและระหว่างพระภิกษุกับฆราวาสที่ตนอาศัยปัจจัยเครื่องยังชีพ เพราะการมีและแสดงความน่ารัก ความเคารพนับถือต่อกันเป็นธรรมเนียมของคนดีและผู้ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระภิกษุในฐานะครูของประชาชน ต้องรู้จักทำให้สมควรแก่ตน แก่ผู้อื่น ตามกาลเทศะ

^{๑๐๘} สมเด็จพระเจ้า : *ประมวลพระนิพนธ์ : การคณะสงฆ์* หน้า 137 - 138, 530 - 534 ; *พระมหาสมณนิยมในการบริหารการคณะสงฆ์* หน้า 154 - 157 ; *ศึกษารายละเอียดในแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 1/2456* หน้า 61 - 66

^{๑๐๙} สมเด็จพระเจ้า : *ประมวลพระนิพนธ์ - การคณะสงฆ์* หน้า 145 - 146, 149 ; *พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 2 : การพระศาสนา* หน้า 255 - 263 ; *ศึกษารายละเอียดในแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 3/2458* หน้า 213 - 218

^{๑๐๘} ศึกษารายละเอียดใน สมเด็จพระเจ้า : *ประมวลพระนิพนธ์ : การคณะสงฆ์* หน้า 233 - 267

และสภาวะแวดล้อมที่อำนวย ถือได้ว่าเป็นสับบุรุษ ยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่ส่วนตัวและขยายผลสู่เกียรติคุณของพระศาสนาในส่วนรวมอีกด้วย พระภิกษุต้องเป็นแบบอย่างในมารยาทอันดีงามน่าคบหากราบไหว้น่าเชื่อถือและไว้วางใจของพระภิกษุด้วยกันและของประชาชน ดังนั้นเพื่อให้การปกครองบริหารคณะสงฆ์บรรลุคุณประโยชน์ในเรื่องนี้ พระองค์จึงทรงตั้งประเพณีวางระเบียบว่าด้วยการแสดงความเคารพของพระภิกษุเอาไว้รวม 20 ข้อ เสริมและขยายความจากเท่าที่มีอยู่แล้วในข้อ “อธิสมาจาร” มาในพระวินัยบัญญัติดังกล่าวมาแล้วตอนต้น

ทรงตั้งประเพณีตรวจการคณะสงฆ์^{๑๑๒}

นโยบาย หลักการ และวิธีการปกครองบริหารคณะสงฆ์สำคัญยิ่งประการหนึ่งที่พระองค์ทรงริเริ่มและให้เจ้าคณะระดับต่างๆ ปฏิบัติตามคือ ทรงกระตุนเตือนให้เสียสละความผาสุก สะดวกสบายและประโยชน์แห่งตน ปกครองบริหารอยู่แต่ในเมืองและส่วนกลาง ไม่รู้ร้อนรู้หนาวทุกข์สุขของผู้ใต้ปกครอง ให้ถือวัตรธรรมการปกครองบริหารใหม่โดยหมั่นออกตรวจการคณะสงฆ์ใน ท้องถิ่นไกลหูไกลตาอย่างใกล้ชิดทั่วถึงและสม่ำเสมอ ไม่ปล่อยปละละเลยให้ผู้ใต้บังคับบัญชาอยู่กันตามยถากรรม การปกครองบริหารจึงจักได้ประสิทธิภาพเกิดประสิทธิผล บรรลุความมุ่งประสงค์เป็นการสร้างโอกาสเข้าถึงสถานที่ภูมิประเทศสภาพแวดล้อม และประชาชน ทั้งภิกษุสงฆ์และชาวบ้าน ผูกใจผู้ใต้บังคับบัญชา ได้ข้อมูลหลักฐานถูกต้องแม่นยำโดยตรงปราศจากการปรุงแต่ง ให้ความอบอุ่น และได้ความร่วมมือร่วมใจ เข้าใจกัน เกิดความสัมพันธ์ใกล้ชิดสนิทสนมกัน

ตามพระดำริของพระองค์ ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะทุกชั้น ตั้งแต่ เจ้าคณะหมวด (เจ้าคณะตำบล) ขึ้นไป จะต้องเอาใจใส่สอดส่องให้รู้ภาวการณ์แห่งการคณะสงฆ์โดยถ่องแท้ในเขตปกครองของตน ต้องรู้จักภิกษุสงฆ์ภายใต้ปกครองของตนตั้งแต่เจ้าอาวาสทุกวัด จนถึงพระภิกษุลูกวัดทุกคนคร่อมถึงประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ ด้วย ทั้งนี้ด้วยความหมั่นเพียรออกตรวจการคณะสงฆ์ให้ทั่วถึงในเขตความรับผิดชอบของตน แม้พระองค์เองก็ทรงปฏิบัติภารกิจอันนี้ให้ถือเป็นแบบอย่างแก่เจ้าคณะรองฯ ลงไป โดยได้เสด็จออกตรวจการคณะสงฆ์ในต่างจังหวัดทุกระยะชวปี และบางปีก็เสด็จถึง 3 ครั้ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2455 ถึง พ.ศ. 2463 จนทรงพระประชวรหนัก และสิ้นพระชนม์ชีพใน พ.ศ. 2464 “...การไปตรวจคณะสงฆ์ตั้งแต่ข้าพเจ้าทำมาแล้ว เห็นว่าเป็นการสำคัญมาก เพราะได้เห็นความเป็นไปของคณะสงฆ์ และความนับถือศาสนาของราษฎรในหัวเมืองทั้งหลาย รู้เบาะแสอยู่ สังการไม่ค่อยพลาด เท่ากับได้ดูรูปถ่ายแห่งถิ่นที่เคยไปมาแล้ว ตึกว่าสังการอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วยมิได้เคยไปเอง เช่นนี้จะต้องฟังคำเขาทั้งนั้น อาจพลาดได้ง่าย เท่ากับดูรูปถ่ายแห่งถิ่นที่ไม่เคยไป เนื่องจากไปตรวจการคณะสงฆ์ยังได้ทำประโยชน์อย่างอื่นอีก ได้โอกาสชักนำเจ้าคณะ เจ้าอาวาสในจังหวัดเดียวกันบ้าง ในจังหวัดอื่นบ้างให้รู้จักกัน และได้เห็นอย่างพระกรุงเทพฯ ผู้ตามเสด็จ การชักนำให้สมาคมกันนั้น ไม่จำกัดเพียงคณะสงฆ์ ตลอดมาถึงราษฎรผู้อยู่ต่างถิ่นได้เห็นแบบอย่างกัน รักใคร่สนิทสนมกัน และได้โอกาสแสดงเทศนาสั่งสอนคฤหัสถ์บรรพชิต เพื่อมั่นในพระศาสนาและสัมมาปฏิบัติ...”^{๑๑๓}

^{๑๑๒} สมเด็จพระเจ้า : *ประมวลพระนิพนธ์ - การคณะสงฆ์* หน้า 160 - 163

^{๑๑๓} พระดำรัสตอบคำถวายพระพรของคณะสงฆ์ เมื่อคราวทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบรอบ 60 ปี พ.ศ.

การตรวจการคณะสงฆ์จึงเป็นวิธีการสำคัญยิ่งประการหนึ่งของนักปกครองบริหารแต่ก่อนมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าคณะระดับสูงในส่วนกลางมักจะ “นั่งว่าการและสั่งการ” โดยอำเภอใจตามเรื่องราวที่มีการปรุงแต่งจัดการให้เรียบร้อยมาก่อนตามลำดับขั้นขึ้นมา จึงมีไม่น้อยที่เกิดความบกพร่องเป็นผลเสียหายภายหลัง เมื่อมีการสั่งบังคับหรือวินิจฉัยตัดสินประการใดๆ เพราะคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ไม่เป็นผลดีต่อระบบการปกครองบริหารโดยธรรมชาติของมันเอง แต่เป็นความเสียหายต่อการคณะสงฆ์และการพระศาสนาในส่วนกว้างไกลอีกด้วย

แม้เมื่อมีความจำเป็นที่ต้องออกพระมหาสมณานัติที่ดี พระมหาสมณวินิจฉัย อธิกรณ์ที่ดี ส่วนใหญ่พระองค์จะทรงดำเนินการตามข้อมูลตรงที่ได้ทรงพบเห็นเอง ได้ทรงไต่ถาม สืบสวน สอบสวนอย่างถี่ถ้วนตามที่พระองค์ทรงรวบรวมมาจากการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ จากนั้นจึงจะทรงวินิจฉัยสั่งการ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์และความถูกต้องทั้งแก่คณะสงฆ์เอง บ้านเมือง ตลอดจนประชาชนที่ให้ความอุปถัมภ์แก่พระพุทธศาสนาโดยตลอดนั่นเอง ๑

2463 อ้างอิงจาก ชื่น ยอดเสรีณี เรื่องเดียวกัน หน้า 261 ; ความละเอียดในการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ คูสมเด็เจ้า : พระมหาสมณสาส์น เล่ม 2 : การพระศาสนา หน้า 31 – 35, 227 - 230